

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MÜSTAKÎM MUSTAFA NİYÂZÎ'NİN SOHBETÜ'L-
GÂYE ADLI ESERİ (İNCELEME VE METİN)**

Habibe Nur AĞAR

Danışman
Doç. Dr. Süleyman GÖKBULUT

İZMİR-2023

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezli Yüksek Lisans Dönem Projesi olarak takdîm ettiğim “Müstakîm Mustafa Niyâzî’nin *Sohbetü’l-Gâye* İsimli Eseri (İnceleme ve Metin)” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve fayda sağladığım kaynakların kaynakça da gösterilen eserlerden olduğunu ve bu eserlere atıf yapılarak çalışmanın gerçekleşmiş olduğunu ifade eder ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2023

Habibe Nur AĞAR

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Sohbetü'l-Gâye İsimli Eseri (İnceleme ve Metin)

Habibe Nur AĞAR

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı

Temel İslâm Bilimleri Programı

Bu çalışma, XII/XVIII. yüzyılda yaşamış Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin (ö. 1185/1771) tasavvuf alanında kaleme aldığı *Sohbetü'l-Gâye* isimli eserinin günümüz alfabesine aktarımını ve değerlendirilmesini içermektedir. Müellif hakkında fazla malûmat bulunmamaktadır.

Çalışmamız, giriş, iki ana bölüm, bir ek ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında Müstakîm Mustafa Niyâzî ile ilgili bilgi veren klasik kaynaklar ve modern çalışmalara yer verilmiştir. Akabinde tezin konusu, önemi, amacı ve yöntemine değinilmiştir.

Birinci bölümde Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin yaşadığı dönem, hayatı, eserleri, tarikatı ve silsilesine yer verilmiştir.

İkinci bölümde, evvela *Sohbetü'l-Gâye* isimli eserin yazma nüshaları tanıtılmış, ardından eserin içinde yer alan, gerekli görülen ve en çok işlenen konular ele alınmıştır.

Ek kısmında, *Sohbetü'l-Gâye* isimli eserin günümüz alfabesine aktarımı verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Nakşibendî, Kâsâniye, Müstakîm Mustafa Niyâzî, *Sohbetü'l-Gâye*.

ABSTRACT

Master's Thesis

Müstakîm Mustafa Niyâzî's Work Named Sohba al-Gāya (Review and Text)

Habibe Nur Ağar

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Basic Islamic Sciences

Basic Islamic Sciences of Program

This study includes the transfer to today's alphabet and evaluation of the work called Sohba al-Gāya, written in the field of Sufism by the Sufi named Müstakîm Mustafa Niyâzî (d. 1185/1771), who lived between the XII-XVIII centuries. There is not much information about the author. He was born in Ereğli district of Konya. It is known that he is affiliated with the Kasaniye branch of the Naqshbandi order. He wrote three works.

Our study consists of an introduction, two main chapters, an appendix and a conclusion. In the introduction, classical sources and modern studies providing information about Müstakîm Mustafa Niyâzî are included. Subsequently, the subject, importance, purpose and method of the thesis are mentioned.

In the first part, the period in which Müstakîm Mustafa Niyâzî lived, his life, works, sect and lineage are included. In the second part, firstly, the manuscripts of the work named Sohbetü'l-Gāye are introduced, and then the topics that are included in the work, deemed necessary and most frequently discussed, are discussed. In the appendix, the translation of the work named Sohba al-Gāya into today's alphabet is given.

Keywords: Sufism, Naqshbandi, Kasaniyah, Mustakîm Mustafa Niyâzî, Sohba al-Gāya

**MÜSTAKÎM MUSTAFA NİYÂZÎ'NİN SOHBETÜ'L-GÂYE ADLI ESERİ
(İNCELEME VE METİN)**

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
EK LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

**MÜSTAKÎM MUSTAFA NİYÂZÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE
ESERLERİ**

1.1. MÜSTAKÎM MUSTAFA NİYÂZÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM	5
1.2. XII/XVIII. YÜZYILDA TASAVVUF	6
1.3. MÜSTAKÎM MUSTAFA NİYÂZÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	7
1.3.1. Hayatı	7
1.3.2. Tarikatı ve Silsilesi	7
1.4. ESERLERİ	12

İKİNCİ BÖLÜM

SOHBETÜ'L-GÂYE'NİN MUHTEVA TAHLİLİ

2.1. ESERİN YAZMA NÜSHALARININ TANITIMI	13
2.2. SOHBETÜ'L-GÂYE'NİN İÇERİK TANITIMI	14

2.3. SOHBETÜ'L-GÂYE'NİN KAYNAKLARI	15
2.3.1. Muhyiddin İbnü'l- Arabî (ö. 638/1240)	16
2.3.2. Abdülkerim Cîlî (ö. 826/1422)	17
2.4. SOHBETÜ'L-GÂYE'DE SAYILARIN HİKMETİ	18
2.5. SOHBETÜ'L-GÂYE'DE ALLAH'IN SIFATLARI, YARATILIŞ VE LETÂİFİN SAYILARLA İRTİBATI	25
2.5.1. Allah'ın Sıfatları	25
2.5.2. Yaratılış	30
2.5.3. Letâif	37
2.6. SOHBETÜ'L-GÂYE'DE KUR'AN-I KERİM	38
2.7. SOHBETÜ'L-GÂYE'DE RÜYA MESELESİ	45
2.8 SOHBETÜ'L-GÂYE'DE İBNÜ'L-VAKT	49
2.9. SOHBETÜ'L-GÂYE'DE KİYÂMET ALÂMETLERİ	52
2.9.1. Deccâl	55
2.9.2. Dâbbetü'l-Arz	57
2.9.3. Zelzele-i Azîme- Yec'ûc ve Me'cûc	59
2.9.4. Duhân-ı Mübîn	61
2.9.5. Tulû-i Şems-i Mağribi	63
 SONUÇ	 80
KAYNAKÇA	82

KISALTMALAR

- b.** Bin (oğul/oğlu)
bkz. Bakınız
Çev. Çeviren
DİA. Diyanet İslâm Ansiklopedisi
h. Hicrî
Hz. Hazret-i
nr. Numara
ö. Ölümü
ö? Ölüm tarihi bilinmiyor
r.a. Radıyallahu anh
s. Sayfa No
s.a.v. Sallahu Aleyhi ve Sellem
ss. Sayfadan Sayfaya
trs. Tarihsiz

EK LİSTESİ

EK 1: Sohbetü'l- Gâye İsimli Eserin Metni

GİRİŞ

Müstakîm Mustafa Niyâzî XII./ XVIII. yüzyıllarda yaşamış mutasavvıflardan biridir. Hayatı ve eserleri klasik kaynaklar yanında günümüz araştırmalarına da konu olmuştur. Bu çalışmada önce onun hayatı üzerinde durulacak daha sonra *Sohbetü'l-Gâye* adlı eserinin incelenmesine ve metnine yer verilecektir.

a. Müstakîm Mustafa Niyâzî Hakkında Bilgi Veren Klasik Kaynaklar ve Günümüzde Yapılan Çalışmalar

Müstakîm Mustafa Niyâzî, Osmanlı'nın yenilenen dünya düzenine ayak uydurmaya çalıştığı, ıslahatlar gerçekleştirerek kabuk değiştirdiği bir dönem olan XII/XVIII. yüzyılda yaşamış, Nakşibendiyye tarikatının Kâsâniye koluna bağlı bir sûfidir. Hayatı ve eserleri ile ilgili bilgilere ileriki bölümlerde değineceğimiz için burada müellif hakkında bilgi veren klasik ve modern kaynaklardan bahsedeceğiz.

Müellif hakkında bilgi barındıran klasik eserlerden birisi Bağdatlı İsmail Paşa (ö. 1138/1920) tarafından kaleme alınan “*Îzâhu'l-meknûn fi'z-Zeylî Alâ Keşfi'z-Zünûn*” adlı eseridir.¹

Eserin içinde Müstakîm Mustafa Niyâzî ile ilgili tasavvuf hakkında “*Sülûkü'l-Kavîm ve's-Sirâti'l-Müstakîm*” isimli eseri kaleme aldığı ve 1185/1771 yılında vefat ettiği bilgisi yer almaktadır.²

Müellif ile ilgili bilgiler veren bir diğer eser Bursalı Mehmet Tâhir'in (ö. 1344/1925) kaleme aldığı “*Osmanlı Müellifleri*” isimli eserdir. Osmanlı'nın son üç dönemini ele alarak, yazarının 25 yıllık çalışmasıyla meydana getirdiği aynı zamanda son eseri olan ve içinde bin altıyüz doksanbir müellifin hal-tercümesinin bulunduğu çok kapsamlı bir eserdir.³

Eser; meşâyih, ulemâ, şua ve müverrihûn, etibba, riyaziyyûn ve coğrâfiyyûn şeklinde bölümlere ayrılmıştır.⁴ Müellif, eseri kaleme alırken klasik dönemde ve kendi döneminde ele alınan eserlerden beslenmiştir. Müstakîm Mustafa Niyâzî de bu 1691

¹ Hulusi Kılıç, “Bağdatlı İsmail Paşa”, *DİA*, Cilt: 4, ss. 447-448.

² Bağdatlı İsmail Paşa, *Îzâhu'l-Meknûn Fi'z-Zeylî Alâ Keşfi'z-Zünûn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, Cilt: 2, s. 26.

³ Ömer Faruk Algün, “Bursalı Mehmet Tahir”, *DİA*, Cilt: 6, ss. 452.

⁴ Abubekir S. Yücel, “Bursa'lı Mehmet Tahir'in Osmanlı Müellifleri Adlı Eserinde Geçen Sivaslı Müellifler” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1 1996, Sivas, s. 247.

şahsiyetten biri olup onun hakkında ismi, eserlerini kaleme aldığı yıllar yer alır. Ona göre Müstakîm Mustafa Niyâzî Konya'nın Ereğli ilçesinde dünyaya gelmiştir.

Müstakîm Mustafa Niyâzî hakkında bilgi veren klasik kaynaklardan bir diğeri ise Ömer Rıza Kehhâle'nin (ö. 1987) kaleme aldığı “*Mu'cemu'l-Müellifin*” isimli eserdir. Şam'da dünyaya gelen tarihçi, araştırmacı ve ansiklopedist yazar eserinde kendi zamanına kadar yaşamış, Arapça eserler kaleme almış hal-tercümelerini konu almıştır.⁵ Eserinde Müstakîm Mustafa Niyâzî ile ilgili ise müellifin tam adından ve bir eserinden bahsetmekle yetinmiştir.

Müstakîm Mustafa Niyâzî ile ilgili günümüzde yapılan modern kaynaklara gelecek olursak elimizde dört tez ve bir makale bulunmaktadır.

Bunlardan ilki Selçuk Üniversitesi Tasavvuf Ana Bilim Dalı'ndan Meral Ulaş'ın çalıştığı “*Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Tasavvuf Anlayışı*” isimli çalışmadır. Çalışma müellifin yaşadığı dönem, sosyal-ekonomik durumlar gibi genel bilgiler, müellifin hayatı, eserleri ve *Sülûkü'l-Kavîm* isimli eser içinde yer alan konuların açıklanması şeklindedir.⁶

Bir diğeri 2014 yılında Elife Ateş tarafından çalışılan Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı'na ait olan “*Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Sülûkü'l-Kavîm ve's-Sırâtî'l-Müstakîm'i: Transkripsiyonlu metin ve inceleme*” isimli çalışmadır.

Çalışma genel olarak müellifin yaşadığı dönem, Nakşibendiliğin kısa tarihçesi, yazarın hayatı ve eserleri, metin içinde yer alan Tasavvufî ifadeler, eserin transkripsiyonlu metni ve eserin içinde yer alan Arapça, Farsça bölümlerin çevirilerinden oluşmaktadır.⁷

Ele alınmış bir diğer çalışma 2018 yılında Tuğba Günertürk'ün çalıştığı “*Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Sohbetü'l-Gaye İsimli Eserinin İncelenmesi (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)*” isimli çalışmadır. 2021 yılında bu tezi yapmaya karar verdiğimizde gerek YÖK tezi, gerekse uluslararası tez akademi merkezlerini ve araştırma sağlayabileceğimiz bütün mecraları taradığımızda karşımıza böyle bir

⁵ Muhammed Abdüllatif Salih Ferfûr, Ömer Rıza Kehhâle, **DİA**, Cilt: 25, s. 189.

⁶ Meral Ulaş, **Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Tasavvufî Anlayışı**. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2003.

⁷ Elife Ateş, **Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Sülûkü'l-Kavîm Ve's-Sırâtî'l Müstakîm'i (Transkripsiyonlu Metin ve İnceleme)**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.

çalışma çıkmamıştı. Tezimizi hazırlayıp teslim etmeye yakın bu eserle karşılaştık. Karşımıza son zamanda çıkmış olmasından mütevellit hazırladığımız çalışma ile benzer ve farklı yönlerini tespit etmek amacıyla tezi inceledik. Söz konusu tez, Türk Dili ve Edebiyatı alanında yazılmış olmasından ötürü tasavvufî bir çalışma niteliğinde değildir. Biz tezimizde Milli Kütüphane- Ankara/ Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz A 9153/2 demirbaş numarasında kayıtlı olan nüshayı esas kabul etmişken, diğer çalışma dijital ortamda Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin adına kaydedilmiş, fakat bu çalışma sırasında Müstakîm Mustafa Niyâzî'ye ait olduğu saptanmıştır. Bizim çalışmamız 43b-61a varak aralığında bir çalışma iken diğer çalışma 97 varaktan oluşmaktadır. Bizim çalışmamız 61a sayfasında 20 Zilkâde1208 tarihinde istinsah edildiği bilgisi verilerek sonlandırılmış, diğer çalışma ise 16 Zilkâde1185 tarihinde eş-Şeyh Demlizâde Mehmed Sırrı el-Fâdır tarafından istinsah edilmiştir. Bu nüshayı incelediğimizde ise iki nüshada aynı ibare ile başlamış, “Sohbet-i Tahkîk-i Merâtibü'l-Kelâmiyye bi-İ'tibârü'l-Mütekellim” başlığına kadar aynı şekilde devam etmiştir. Ele aldığımız nüshada burada kitabın tamamlandığı yazarken diğer nüshada eser devam etmiştir. İncelenen konu başlıkları ve ele alınan yardımcı kaynaklar birbirinden oldukça farklıdır. Çalışma, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/ Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalında kaleme alınmış olup, çalışma içerisinde yazarın hayatı, eserleri, nüshaları, metinde yer alan konu başlıkları ve eserin transkripsiyonlu metni yer almaktadır.⁸

Müellif hakkında çalışılan son tez Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalından Enes Kaya'nın hazırladığı “*Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Mü'cibü'l-Îkân ve Sülûkü'l-Kavîm Adlı Eserleri (İnceleme ve Metin)*” isimli çalışmadır. Çalışmada müellifin yaşadığı dönem, Nakşibendîlik ve Kâsâniye kolu hakkında bilgi, müellifin hayatı,

⁸ Tuğba Günertürk, **Müstakim Mustafa Niyazi'nin Sohbetü'l-Gaye İsimli Eserinin İncelenmesi (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

eserleri, eser içinde yer alan konu başlıklarının açıklanması ve eserin transkripsiyonlu metni yer almaktadır.⁹

Müstakîm Mustafa Niyâzî hakkında 2023 Nisan ayında hazırlanan Tuğba Günertürk'ün “*Sohbetü'l-Gâye'de Sayı Sembolizmi*” isimli makalesi bulunmaktadır.¹⁰

b. TEZİN KONUSU, ÖNEMİ, AMACI VE YÖNTEMİ

aa. Tezin Konusu ve Önemi

XII./XVIII. yüzyılda yaşamış Nakşibendi tarikatının Kâsâniye kolunun şeyhlerinden olan Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin kaleme aldığı *Sohbetü'l-Gâye* isimli risâlesi, çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmada eserin günümüz alfabesine aktarımı ve incelenmesine ilaveten müellifin yaşadığı dönem, hayatı, eserleri, tarikatı ve silsileside çalışmaya dahil edilmiştir.

İçinde bulunduğumuz topraklarda yaşamış böyle değerli şahsiyetlerin tanınması tarafımızca günümüz dünyası için önem arz eden bir husustur. Bu sebepten böyle bir çalışmayı ele aldık.

bb. Tezin Amacı

Çalışmamızın amacı tasavvufî bir şahsiyet olan Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin *Sohbetü'l-Gâye* isimli eserini günümüz alfabesine aktarmak ve çeşitli açılardan inceleyerek konu ve kaynaklarını ortaya çıkarmaktır.

cc. Tezin Yöntemi

Tezimizi hazırlarken evvela “*Sohbetü'l-Gâye*” isimli eserin farklı kütüphanelerde nüshalarını tarayarak 9 nüsha tespit ettik. Bunların çeşitli kütüphanelerden teminini sağlayarak hepsini inceledik. Nüshaları incelediğimizde eserin gerek başında, gerek sonunda ve muhtelif yerlerinde istinsah tarihlerine ne yazık ki rastlayamadık. Her nüshayı birbiriyle karşılaştırarak Milli Kütüphane-Ankara/ Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu'nda, 06 Mil Yz A 9153/2 demirbaş numarasında kayıtlı olan nüshayı seçmeyi uygun gördük.

Çalışmamızda kaynak tarama, metin inceleme ve transliterasyon yöntemleri kullanılmıştır.

⁹ Enes Kaya, **Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Mû'cibü'l-Îkân ve Sülûkü'l-Kavîm Adlı Eserleri (İnceleme ve Metin)**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2022.

¹⁰ Tuğba Günertürk, Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin *Sohbetü'l-Gâye* İsimli Eserinde Sayı Sembolizmi, **Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature**, 2023, Cilt: 9, Sayı: 2.

BİRİNCİ BÖLÜM

MÜSTAKİM MUSTAFA NİYÂZÎ’NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI VE ESERLERİ

Coğrafya, kültür, sosyal ortam, tarih gibi faktörler bir insanın yaşamını, kişiliğini ve hayatını etkileyen önemli etmenlerdendir. Avrupa ülkelerinde yaşayan bir yazar ile Filistin’de yaşayan bir yazarın düşünce dünyası ve ele aldığı konular arasında yetiştikleri ortamların da büyük etkisiyle farklılıklar oluşur. Bu görüşe dayanarak bir müellifin hayatını ve eserini ele almadan önce, yaşadığı coğrafyaya ve kültürel-siyasi ortama göz atacağız. Bu bölümde XII/XVIII. yüzyılda Osmanlı imparatorluğunun genel durumuna göz gezdirecek, bu asırdaki tasavvuf dünyasına değineceğiz. Yazarın hayatı, içinde bulunduğu tarikatı, silsilesi ve son olarak da eserlerini ele alarak bölümümüzü sonlandıracağız.

1.1. MÜSTAKİM MUSTAFA NİYÂZÎ’NİN YAŞADIĞI DÖNEM

XII/XVIII. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu için gerileme ve çöküş dönemi olarak nitelendirilir. Bu asır boyunca Osmanlı devleti başında bulunan Osmanlı Hanedanı padişahları sırasıyla şunlardır:

III. Ahmed (1703-1730), I. Mahmud (1730-1754), III. Osman (1754-1757), III. Mustafa (1757-1774), I. Abdülhamid (1774-1789), III. Selim (1789-1807).

Bu dönemde, imparatorluk içerisinde bir dizi sorun ve zorluklar ortaya çıkmıştır. Avrupa’da meydana gelen rönesans ve reform hareketleri, Osmanlı’yı da iç yaşamında ıslahat hareketleri yapmaya zorlamıştır.

Birinci ve İkinci Viyana Kuşatmaları gibi önemli askeri yenilgiler, Osmanlı’nın Avrupa’daki topraklarını büyük ölçüde kaybetmesine yol açmıştır. Bir yanda Avrupa devletlerinde yenilikler ve teknolojik ilerlemeler yaşanırken, bu tarafta Osmanlı Devleti, askeri, ekonomik ve idari açıdan zayıflamıştır. Ancak bu döneme “gerileme çağı” yerine kabuk değiştirme demek daha doğru olacaktır. Değişen dünyaya karşı Osmanlı Devleti de gerek sosyal, gerekse kültürel alanda değişmeye ve yenilikler gerçekleştirmeye başlamıştır.¹¹ III. Ahmed’in (ö. 1149/1736) tahta geçmesiyle

¹¹ İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedir Neşriyat, Ankara, 2010, ss. 391-392.

Osmanlı’da Batı dünyasının izlerini görebileceğimiz sanatsal ve entelektüel gelişmeler yaşanmıştır. Bu döneme “Lale Devri” denilmiştir.¹² Dönem Pasarofça Antlaşması ile başlamış, Patrona Halil İsyanı ile sona ermiştir. Bu yeniliklerin en fazlası siyasi alanda olmak üzere, kültürel, sosyal ıslahatlar gerçekleştirilmiştir.

Patrona Halil İsyanıyla sona eren bu devirden sonra 1768’de başlayan ve 1792’ye kadar aralıklarla süren felaketler devletin başındaki padişahları, özellikle askerî alanda yenilik arayışına yöneltmiştir. Yeni zamana ayak uydurmaya çalışan Osmanlı hanedanlığı, bu döneme ayak uydurmakta zorlanmaya başlamıştır.¹³

1.2. XII/XVIII. YÜZYILDA TASAVVUF

Bir toplumun hangi dine mensup olursa olsun beslendiği manevi bir kaynak bulunmaktadır. İnsan manevi duygular yaşamaya meyilli yaratılmıştır. Bedeni doyurmak çalışarak, bir yere ulaşarak mümkündür. Ancak ruhu doyurmak için her insan zaman zaman günümüzde spiritüel olarak adlandırılan alanlara yönelir ki ruh da doysun. Tasavvuf ilmi ruhun ilmidir. Tecrübe edilerek idrak edilebilecek bir ilimdir. İslam toplumlarında da özellikle Osmanlı zamanında çok derin etkileri olmuş, Osman beyin Şeyh Edebali’nin kayınpederi olmasından itibaren mutasavvıflar gerek saray içinde gerekse saray dışında birçok faaliyette bulunmuşlar, kitleleri etkilemişlerdir. XII/XVIII. yüzyılda Osmanlı dünyasına baktığımızda ise ıslahat hareketleriyle yenilenen dünyaya uymak için adımlar atan bir Osmanlı toplumu görmekteyiz.

Bu dönem tasavvufta ise daha sakin bir hayat göze çarpmaktadır. XI/XVII. yüzyıldaki tartışmalı dönemden sonra bu yüzyılda ılıman bir hava hakimdi denilebilir. Genelde ehli sünnet anlayışı vurgulanarak, tasavvufî konular bu çerçevede işlenmiştir.¹⁴ Bu asırda Anadolu’da genel olarak “Halvetîlik”, “Nakşibendîlik”, “Mevlevîlik”, “Kâdirîlik”, “Celvetîlik”, “Bektâşîlik”, “Bayrâmîlik”, “Sâdîlik”, “Rifâîlik” ve “Bedevîlik” gibi tarikatların temsilcileri öne çıkmaktadır.¹⁵ Bu dönemde,

¹² Halil İnalcık ve diğerleri, **Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, Cilt: 1, s. 522.

¹³ Feridun M. Emecen, “Matruşka’nın Küçük Parçası: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Dönemi ve “Lale Devri” Meselesi Üzerine Bir Değerlendirme”, **İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies**, İstanbul, 2018, Cilt: 52, Sayı: 52, ss. 86-87-88.

¹⁴ Mustafa Kara, **Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, s. 80.

¹⁵ Ramazan Muslu, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18.yy)**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 61.

etkileri günümüze kadar süren birçok sûfî ve tasavvufî eser bulunmaktadır. Bunların arasında en çok eser telif edenleri: İbrahim Hakkı Erzurûmî (ö. 1194/1780), İsmail Hakkı Bursevî (ö. 137/1774), Abdullah Salahaddin Uşşakî (ö. 1196/1781), Müstakimzâde Süleyman Efendi (ö. 1202/ 1787), Abdülgânî Nablûsi (ö. 1143/ 1731) Şeyh Galiptir (ö. 1213/1799). Bu kişiler, irili ufaklı yüzlerce eser telif etmişlerdir.¹⁶ Bu müelliflerden biri de Müstakîm Mustafa Niyâzî'dir

1.3. MÜSTAKÎM MUSTAFA NİYÂZÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1.3.1. Hayatı

Kaynaklarda sınırlı bilgiye ulaştığımız müellifin tam adı, Mustafa b. Muhammed er-Rûmî en-Nakşibendî¹⁷ olup 1185/1771 tarihinde vefat etmiştir.¹⁸

Bursalı Mehmet Tâhir'in verdiği bilgiye göre Müstakîm Mustafa Niyâzî Konya'nın Ereğli ilçesinde dünyaya gelmiştir. Bilinen üç tasavvufî eseri bulunur. 1163/ 1749'da *Sohbetu'l-Gâye* ve *Sülûkü'l-Kavîm* ve *'s-Sirâtî'l-Müstakîm* isimli eserini, 1173/1759'da ise *Mûcibü'l-Îkân* isimli eseri kaleme almıştır. Bu eser Yahya Efendi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.¹⁹

1.3.2. Tarikatı ve Silsilesi

Müellifin eserlerinde verdiği bilgilerden anladığımız kadarıyla Nakşibendiyye tarikatının kesinlik ifade etmemekle birlikte “Kâsâniye” koluna mensup olduğunu görmekteyiz. “*Sülûkü'l-Kavim* ve *'s-Sirâtî'l-Müstakîm*” isimli risalesinde müellif bağlı bulunduğu tarikatın kendisine kadar olan silsilesine yer vermiştir. Silsileye geçmeden evvel yazarın bağlı bulunduğu Nakşibendiyye tarikatı ve Kâsâniye koluna kısa bir göz atalım.

¹⁶ Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları*, s. 80.

¹⁷ Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemû'l-Müellifin: Teracimu Musannifi'l-Kutubi'l-Arabiyye*, Beyrut, 1957, Cilt: 11-12, s. 277.

¹⁸ Bağdatlı İsmâil Paşa, *İzâhü'l-Meknûn*, Cilt: 2, s. 26.

¹⁹ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yayınevi, İstanbul, 1971, Cilt:1, s.157.

Kurucusu Bahâuddin Nakşibend (ö. 791/1338) kabul edilir. Zamanla birçok kola ayrılmıştır.²⁰ Muhtelif isimlendirmeleri mevcuttur. Tarikatın Hz. Ebûbekir’e nisbet edilmesi ve bu dönemden Bayezid Bistâmî (ö. 234/848) dönemine kadar tarikat “Bekriye (Siddîkiyye)” olarak anılması, Bistâmî’den Gücduvânî’ye kadar ise “Tayfuriyye” nisbesiyle anılması ve Gücduvânî’den Nakşibend’e kadar Tarîk-i Hâcegân²¹ ismiyle anılması bu isimlerin sebebinin açıklamaktadır.²²

VIII/XIV. yüzyılın başlarında kurulan tarikat günümüze kadar devam etmiştir. Kurucusu kabul edilen Muhammed Bahâuddin Nakşibend, Türkistan’da dünyaya gelmiş, Hâce Abdulhalik Gücduvânî (ö. 575/1179) rûhâniyetinden faydalanarak “üveysî” lakabını almış, doğumundan üç gün sonra Muhammed Baba Semmâsî (ö. 736/1135-36) nazarına erişmiştir. Mürşidi Gücduvânî’den rûhâniyetini alan Nakşibend, Seyyid Ahmet Kûlal’den (ö. 722/1370) tarikat âdâbı alarak, seyr-i sülûk görmüştür.²³ Din eğitimi aldığı sırada kendisi sesli zikir yapmasına rağmen Ahmet Kûlal’den öğrendiği hâfî zikri hayatına geçirmiştir. Bu zikir Nakşibendiyye tarikatının da temel zikri olmuştur. Kendisine “Tarîkin neler içermektedir?” sorusu yöneltildiğinde o “Halvet der- encümen” yani “Zâhirde halk, bâtında Hak ile olmak” demiştir. Ehl-i sünnet çizgisinde prensiplerini düzenleyen tarikat; şeriata bağlılık, bir şeyhin denetimi altında bulunmak ve gerektiğinde devlet işlerinde rol almak gerektiğini düşünmekteydi ve Osmanlı’da özellikle VIII. /XIV. yüzyıldan itibaren Orta Asya bölgesinde bulunan Yesevîlik, Kübrevîlik gibi başka tarikatlar da bu görüşlerdi. Nakşibend’den sonra Ubeydullah Ahrâr (ö. 895/1490), Ahmed-i Sirhindî (ö. 1034/1624) ve Hâlid el-Bağdâdî (ö. 1242/1727) bu tarikatın düşünce yapısını koruyarak yukarıda saydığımız özellikleri merkezî bir öğreti niteliğiyle tarikata kazandırmışlardır.²⁴ Abdulhalik Gücduvânî tarafından oluşturulan on bir esas ise tarikatın temel esasları niteliğindedir. Bunlar:

²⁰ Mustafa Kara, **Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar**, Sır Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 95.

²¹ Necdet Tosun, **Hâcegân Yolu**, Erkâm Akademi, İstanbul, 2022, s. 34.

²² Tosun, **Hâcegân Yolu**, s. 33.

²³ Hasan Lutfi Şuşud, **İslam Tasavvufunda Menâkıb-ı Evliya**, Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi, İstanbul, 1958, s. 33

²⁴ Hamid Algar, “Nakşibendiyye”, **DİA**, Cilt: 32, s. 335-336.

1) Vukûf-i Zaman: Her anın Allah'tan kendisine verilen bir fırsat olduğunu bilerek, her anın muhasebesini yapmak. Kabz halinde istiğfar etmek, Bast halinde ise şükretmek bu kelimeyi açıklayan bir cümledir.

2) Vukûf-i Aded-i: Zikir esnasında çekilen zikrin sayısına dikkat edip, akli bir yerde toplamaya çalışmak.

3) Vukûf-i Kalbî: Bu iki şekilde olmaktadır. Birincisi zikir esnasında kalpte Allah'tan gayrısına yer vermemek, ikincisi ise zikir esnasında hem zâhiren hem de bâtinen kalbe yönelerek, Allah ile orayı doldurmak.

4) Huş der-dem: Alınan her nefesin kıymetini bilerek, huzursuz olmamak. Allah'tan bîhaber tek bir nefes bile almamak.

5) Nazar ber-kadem: Yürürken kalbe havâtır dolmasını engellemek amacıyla bakışları ayak ucunda tutmak.

6) Halktan Hakk'a Sefer: Sâliğin dünyevî zevklerden, kötü düşüncelerden sıyrılarak aslî vatani olan Allah'ın yoluna dönmesidir.

7) Halvet der-encümen: İnsanların içinde ancak tek başına olmaktır. El işteyken gönlün yarda olması da denebilir.

8) Yâd-Kerd: Dilin kalple beraber zikridir.

9) Bâz-geşt: Zikirde hatıra gelen dünyalık her şeyi kovmaktır.

10) Nigâh – daşt: Hayal gücüne hâkim olmak demektir. Kalbe gelebilecek en ufak bir dünyevî zevki engellemeye çalışmaktır.

11) Yâd-daşt: Dil ile söylemeden Allah ile murakabe halini muhafaza etmektir.

Tarikatta yapılan âyine “Hatm-i Hâcegân” denilir ve tarikattan olmayan kişiler bu âyine alınmaz.

Nakşibendilik, Anadolu'ya ilk defa Şeyh Simavlı Molla Abdullah İlâhi (ö. 1034/1624) tarafından getirilmiştir. Abdullah Dehlevî (ö. 1240/1824) ve öğrencisi Hâlid Bağdâdî (ö. 1242/1826) ile tarikat XIII/XIX. yüzyılda İslam dünyasının yaygın tarikatlarından biri olmuştur. XIX. yüzyıldan sonra ise Irak, Suriye, Anadolu ve Balkanlarda “Hâlidilik” koluyla yayılmıştır. Tarikat daha sonra birçok kola ayrılmış olup, günümüzde de varlığına devam etmektedir.²⁵

²⁵ Hasan Kâmil Yılmaz, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, Ensar Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 257-261.

Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin de müntesibi olduğu bu tarikat içinde teşekkül eden “Kâsânîye” Ahmed Kâsânî (ö. 949/1542) tarafından Orta Asya'da Doğu Türkistan'da kurulmuştur. Hayatı hakkında birçok menkıbeye rastlanan Kâsânî, seyit bir aileye mensup olduğundan dolayı “mahdum-ı a'zâm” adıyla anılır. Gençliğinde kendisinde var olan manevi cezbe ve ulvî hisler çevresi tarafından çözüme ulaştırılamayan bir konu olunca, tavsiye üzerine Nakşibendi şeyhi Ubeydullah Ahrâr'ın (ö. 895/1490) halifelerinden Muhammed Kâdi'nin yanına Taşkent'e gidip orada ona intisap etmiş, 12 yıl şeyhinin sohbetinde bulunduktan sonra memleketi Kâsân'a tekrar dönmüş, burada yaşanan gergin ortamdan sıkıldığı için Semerkand yakınlarındaki Dehbid köyüne yerleşmiş ve burada 949/1542 yılında vefat etmiştir.²⁶

Kâsânîliği Anadolu'ya getiren zât-ı muhterem ise Ahmed Sâdık Taşkendî (ö. 994/1586)'dir. Bizzat kurucu Ahmed Kâsânî ve onun halifelerinden Muhammed İslam Cüybârî'ye intisap ederek, hilafet alan Taşkendî, Hâce İshak Dehbidî'den teberrüken icazet almış ve İstanbul Fatih Câmii yakınlarında yer alan Emir Buhârî²⁷ tekkesine şeyh olmuştur. Sultan III. Murad ile yakınlığı da bulunan Taşkendî vefat ettiğinde cenazesine ulema, meşâyih ve önde gelen devlet adamları da katılmıştır. Kâsânîlik Osmanlı devletinde bu şekilde teşekkül etmiştir.

Görüşleri diğer Nakşibendi şeyhlerine göre farklılık arz etmektedir. Örneğin bu tarikatta müritlere karakter ve kabiliyetlerine göre farklı zikirler önerilmekteydi. Tarikat içinde bazı kesimler cehrî zikir tercih etmiş, mûsikîyi reddeden Şâh-ı Nakşibendi'ye ters bir şekilde mûsikîyi tarikatlarına dahil etmişlerdir. Bu haliyle Kâsânîler, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Orta Asya'da en etkin tarikat olmuştur.²⁸

Osmanlı'da teşekkülünü gözlemlediğimiz Kâsânîye kolunun mürşitlerinden birisi de Müstakîm Mustafa Niyâzîdir. Kendisi “*Sülûkü'l- Kavîm ve's Sırâtî'l- Müstakîm*” isimli eserinde bağlı bulunduğu tarikatın kendisinden Hz. Muhammed'e kadar olan silsilesini şu şekilde vermiştir:

- Şeyh Mustafa Müstakim Niyâzî (ö .1185/1771)
- Muhammed Niyâzî el-Buhârî (ö.?)

²⁶ Necdet Tosun, “Kâsânî, Ahmed”, **DİA**, Cilt: 24, ss. 531-532.

²⁷ Tosun, **Hâcegân Yolu**, s. 305-306.

²⁸ Tosun, Necdet, “Orta Asya'da Tasavvuf” **Orta Asya'da İslâm -Temsilden Fobiye. Ahmet Yesevî Üniversitesi**, 2012, Cilt:1, s. 510.

- Mîr Muhammed Hatip Sîvincî (ö. 1063/1653)
- Hoca Hâşim Dehbîdî (ö. 1046/1636)
- Hoca Kelân Muhammed Emin Dehbîdî (ö. 1006/1597)
- Şeyh Ahmed el-Kâsânî (ö. 949/1542)
- Mevlânâ Şeyh Muhammed Kâdî (ö. 921/1515)
- Hâce Ubeydullahü'l-Ahrârü't-Taşkendî (ö. 895/1490)
- Mevlanâ Yakup Çerhî (ö. 851/1447)
- Hâce Muhammed Bahaü'l-hak ve'd-dîn Nakş-bend (ö. 791/1389)
- Mevlânâ Seyid Emir Külâl (ö. 722/1370)
- Hâce Muhammed Baba Semmâsî (ö. 736/1335)
- Hâce Ali er-Ramitînî (ö. 721/1321)
- Hâce Mahmud İncir Fağnevî (ö. 715/1315)
- Hâce Ârif Rivgerdî (ö. 634/1236)
- Hâce Abdülhalik Gücduvânî (ö. 575/1179)
- Hâce Yûsuf Hemedânî (ö. 535/1140)
- Şeyh Ebû Ali el-Farmedî (ö. 477/1084)
- Şeyh Ebû'l-Kâsım Cürcânî (ö. 888/1483)
- Şeyh Ebû'l-Hasan el-Harakânî (ö. 425/1033)
- Ebû Yezid Bistâmî (Bayezid Bistâmî) (ö. 234/848)
- İmam Câfer-i Sâdık (ö. 148/765)
- Hazreti Ebû Bekir'in oğlu Muhammed'in oğlu Kâsım (ö. 107/725)
- Selmân-ı Fârisî (ö. 34/656)
- Abdullah İbn-i Kahhafü'l Müştahir (Ebû Bekir es-Siddîk) (ö. 12/634)
- Hazreti Muhammed (ö. 10/632)²⁹

²⁹ Enes Kaya, **Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Mûcibü'l-Îkân ve Sülûkü'l-Kavîm Adlı Eserleri (İnceleme ve Metin)**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, 2020, ss. 124-125.

1.4. ESERLERİ

1) Mûcibü'l-Îkân: Eser yazma olup küçük bir risâle hüviyetini taşır, genel olarak 2 ile 4 varak arasındadır. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, Ankara Üniversitesi Yazma Eserler Kataloğu, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi gibi birkaç kütüphanede nüshaları bulunmaktadır.

Müellif, bu kısa risâlede Allah'ın zâtı ile yarattığı eşyanın ilişkisini konu edinmiştir. Ona göre Allah, kendisi ile eşyası arasını, kullarının anlamasına göre kendisi ile imtiyaz göstermiştir. Bu tıpkı insanın kıyafetiyle olan imtiyazı gibidir. İnsanın elbisesi kişinin kendi kıyafetidir ve ondan ayrı değildir O İbnü'l-Arabî'nin “Biz biz idik sonra biz bizle birleştik sonra biz bizden ayrıldık şimdi biz, olduğumuz gibi, biziz” sözünü ise bu konuya delil göstererek düşüncesini “Vahdet-i Vücûd” ekseninde açıklamaya çalışır.³⁰

2) Sülûkü'l-Kavîm ve's Sırâtü'l-Müstakîm: Müstakîm Mustafa Niyâzî'ye aittir. Yazma nüshaları bulunmakta olup 30 varak civarındadır. Ankara Üniversitesi Yazma Eserler Kataloğu, Milli Kütüphane Afyon Gedik Paşa İl Halk Kütüphanesi, Milli Kütüphane Yazma Eserler Koleksiyonu gibi belirli kütüphanelerde nüshaları bulunmaktadır.

Müellif, ilm-i bâtını insanlara anlatmak amacıyla ve kulun Allah'a yönelmesinin bu ilimle olacağı bilinciyle eseri kaleme almış ve bunu âyetlerle delillendirmiştir.³¹

Eserin girişinde içindekiler kısmı bulunur. Müellif burada eser içinde geçen konuları sıralar. Söz konusu makalede her konu bir babda ele alınmıştır. Toplamda on bab bulunmaktadır. Bu konular; Hazerât-ı Hamse tefsiri, kalb-i selîm, Nakşibendiliğin ne olduğu ve cümle tarikattan nasıl efdal olduğunun açıklanması, ilm-i bâtın, ilme'l-yakîn, Hakka'l-Yakîn, ledün ilmi gibi birçok alanla ilgilidir.³²

³⁰ Kaya, **Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Mûcibü'l-Îkân ve Sülûkü'l-Kavîm Adlı Eserleri (İnceleme ve Metin)**, s. 75.

³¹ Kaya, **Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Mûcibü'l-Îkân ve Sülûkü'l-Kavîm Adlı Eserleri (İnceleme ve Metin)**, s. 86.

³² Kaya, **Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Mûcibü'l-Îkân ve Sülûkü'l-Kavîm Adlı Eserleri (İnceleme ve Metin)**, s. 80.

İKİNCİ BÖLÜM

SOHBETÜ'L-GÂYE'NİN MUHTEVA TAHLİLİ

Tasavvufî eserler, yalnızca bilgi almak maksadıyla değil, tecrübî boyuta kapı aralamak amacı ile de okunur. Mutasavvıflar Allah ile irtibatlarına, yaşadıkları hallere göre eserlerini de şekillendirmişlerdir. Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin eserinde de bu tecrübî boyutu tatmak mümkündür. Eserin muhtevasını incelediğimizde müellifin fikirlerini, tecrübî deneyimlerini görmekteyiz. İkinci bölümde bu aktarımların tahlilini yapmaya gayret göstereceğiz.

2.1. ESERİN YAZMA NÜSHALARININ TANITIMI

Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Sohbetü'l-Gâye isimli eserinin görebildiğimiz kadarıyla dokuz adet yazma nüshası bulunmaktadır.

- 1) Milli Kütüphane-Ankara/ Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu: 06 Mil yz A 9153/2 demirbaş numarasında kayıtlı olan nüsha üzerinde çalıştığımız ana nüshadır. Çalışmamızda muhtelif yerlerde diğer nüshalarda değerlendirmeye alınmıştır. Eser 43b-61a varak aralığında, 19 satırdan oluşmakta ve nesih yazı türündedir. Eserin okunuşu akıcı olup, besmele ile başlamış ve kitabın tamamlandığı ibaresi ile sona ermiştir. 1208 tarihinde istinsah edilmiştir.
- 2) Süleymaniye Kütüphanesi/ Esad Efendi: 1478 numaralı eser, 179-215 varak aralığında yer alır. İstinsah tarihi ile ilgili bir ibare yer almamaktadır.
- 3) Süleymaniye Kütüphanesi/ Hacı Mahmud Efendi: 2865 numarada kayıtlı olup, 41 varaktır. İstinsah tarihi yer almamaktadır.
- 4) Süleymaniye Kütüphanesi/ Hacı Reşid Efendi: 98 numarada kayıtlı olan eser, 39-57 varak aralığında yer alır.
- 5) İstanbul Üniversitesi Osman Ergin Türkçe Yazmaları: Eser, 819/2 demirbaş numarasında kayıtlı olup, nesih şeklinde ele alınmış, 40b-93 varak aralığındadır. Tarihi hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.
- 6) İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Türkçe Yazmaları: 1015 demirbaş numarasında kayıtlı olup, 26 yapraktan oluşmaktadır. Yazı türü

talik ve rikadır. Satırları değişiktir. Baştaki iki yaprağında Mesnevî'den iki beytin açıklaması bulunmaktadır, sonu noksandır.

- 7) İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Türkçe Yazmaları: 1556/1 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. 1-135 sayfa sayısında olup, yazı türü rikadır. Eserin 38 ve 39. Sayfaları boş olup, kurşun kalemle yazılmış, satır türü değişiktir.
- 8) İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Türkçe Yazmaları: 672/4 demirbaş numarasında kayıtlı olup, 22b-27a varak sayısındadır, talik yazı türünde yazılmış ve 21 satırdan oluşmuştur.
- 9) Milli Kütüphane-Ankara: Eser Milli kütüphanede bulunsa da, koleksiyonu Afyon Gedik Paşa İl Halk Kütüphanesindedir. 03 Gedik 18286/3 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. 33b-62a varak sayısındadır.

2.2. SOHBETÜ'L-GÂYE'NİN İÇERİK TANITIMI

Eserin dili Osmanlıcadır. Müellif, esere Allah'a hamd ve Hz. Muhammed'e salâvât ile başlamış, emmâ bâd diyerek konunun amacına değinmiştir. Giriş bölümünde Allah'ın rûhânî yönüyle yedi kat göğü kendine denk bir şekilde yarattığı, cismânî yönüyle de yedi kat yeri kendine denk şekilde yarattığını yazmıştır. Yazar, insanın rûhânî ve cismânî olmak üzere olmak üzere iki yönlü olduğunu düşünmektedir. İki kısmında 2 yedi yani 14 latifesi olduğunu söylemekte³³ ve 28 sayısına ulaşmaktadır. Yaratılan âlem, letâif, Allah'ın selbî ve subûti sıfatları “28” sayısı ile irtibatlandırılmıştır. Bu kısım bize Muhyiddin İbnü'l Arabî'den (ö. 638/1240) etkilendiğini göstermektedir.³⁴ Rüya âlemine de değinen Müstakîm'e göre rüya “sâdık rüyalar”, “te'vile ihtiyaç duyulan rüyalar” ve “edğas-ı ahlâm” rüyalar olmak üzere 3' ayrılır. Kur'an ona göre 3'e ayrılmıştır. Kur'an-ı Kerîm, Kur'an-ı Azîm ve Kur'an-ı Mecîd. Kur'an-ı Azîm, Hz. Muhammed'in kalbinden ibaret olup, sırrına yalnız o nâil olmuştur. Kur'an-ı Kerîm, peygamberlerin ve evliyaların kalplerinden geçer. Kur'an-ı Mecîd ise inanan müminlerin, kulların kalplerinden oluşmaktadır.

³³ 2*7=14. İnsanı cismânî de 14 insanı rûhânîde de 14 latife bulunur. 2*14=28 latife eder.

³⁴ Bu konuya “2.3.1. Muhyiddin İbnü'l-Arabî” başlığında ayrıntılı olarak değinilecektir.

Ele aldığı bir diğer konu ise insanın mertebeleridir. İnsan uyanıklık halinden uyku haline geçince insanı rûhânî harekete geçer ve hakâyık âlemine ulaşır. Gerekli yollardan geçebilirse kendini enbiyalar ve evliyalar ile bir bulur. ³⁵"رَبِّ زِدْنِي فِيكَ تَحِيْرًا" (Allah'ım hayretimi artır) hadis-i şerifi ise bu makama erişene söylenen sözdür. Bu duruma ulaşmak ise tezkiye-i nefsten geçer. Bunun için ise, kibir, kin, kezb, nifak, bühitan(iftira), içki içmek, adam öldürmek, gıybet etmek gibi ahlâk-ı rezîleden nefsi tezkiye etmeli, oruç tutmamazlık, hacca gitmemek, namazı terk etmek, dünyayı sevmek gibi reziletlerle meşgul olmaması gerekir. Şayet olur ise derece-i esfeliyyeden kurtulamaz ve insanı rûhânînin talep ettiği derece-i illiyyine ulaşamaz. Derece-i illiyyine ulaşan insanın rûhânî boyutu, meleklerle ve peygamberlerle iletişime geçer. Onların sohbetiyle sohbetlenip, naim cennetin lezzetleriyle lezzetlenir. İnsanı rûhânî derece-i süfliyyeye de derece-i illiyyine de meyli olabilen ve ikisine de erişebilen bir latiftir.

Müstakîm, ibnü'l-vakt konusuna da yarım sayfa kadar değinmiştir. Ona göre İbnü'l-Vakt; geçmişi, geleceği, yakını, uzağı düşünmeden ânı Allah ile değerlendirme gayretinde olmaktır.

Müellif tarafından ele alınan bir diğer konu ise kıyamet alametleridir. Niyâzî, kıyamet alametlerini sûfî perspektiften ele almış; Deccâl, Dâbbetül-arz, Ye'cüc ve Mecüc, Dûhân-ı Mübeyyine ve güneşin batıdan doğması alametlerini nefis kavramıyla ilişkilendirip, açıklamıştır.

2.3. SOHBETU'L-GAYE'NİN KAYNAKLARI

Müstakîm, eserinde herhangi bir mutasavvıfın ya da âlimin ismini yahut eserini zikretmemiştir. Düşünceleri ve yazdıkları Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Abdülkerim Cîlî'den (ö. 832/1428) etkilendiğini bize göstermektedir. Alemin varlığı ve insanın varlığının "28" sayısında bir olması bize Muhyiddin İbnü'l- Arabî'nin ay ve kâmil insan görüşünü hatırlatır. Ona göre ay kâmil kuldur, seyrini 28 günde tamamlar. Bu sayı tamamlandığında bir ay olarak isim alır. Daha sonra yeni seyre başlar. İnsan içinde Allah'ın 99 ismi bu şekildedir. Bu isimlerden bir tanesi Hz. Muhammed'e mahsustur.

³⁵ Abdurrezzak Kâşânî, **Şerhu Menâzili's-Sâirîn**, Dâru el-Hawra, Lübnan-Beyrut, 2010, s.31.

Ayin 28 günü tamamladığı gibi insan da bu isimleri tamamladığında tıpkı ayın kâmil makamına eriştiği gibi kâmil insan makamına erişir.³⁶ Kıyamet alametlerini nefis ile ilişkilendirmesi her alametin insan nefsiyle bağlantılı oluşu, Abdülkerîm Cîlî'nin görüşleri ile uyusmaktadır.

2.3.1. Muhyiddin İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)

Mevkii ve makam sahibi bir aileden Endülüs'ün Mersiye şehrinde 560/ 1165 senesinde dünyaya gelmiştir.³⁷ İbnü'l-Arabî, tasavvufî ve mistik anlayışı ile bilinmektedir. “Şeyh-i Ekber” lakabıyla anılmıştır. Vefatından sonra onu takip eden öğrencileri tarafından oluşturulan Ekberiye tarikatının düşünce üssü olan bir sûfidir. Ailesinin tasavvufî, rûhânî yönü ağır basan hüviyete sahip olmaları onun da bu alana yönelmesinde en kuvvetli etmendir. Onun tasavvuf alanındaki seyrine katkı sağlayan en önemli şey ise üç yüz şeyhten ders almış olmasıdır. 8 yaşından itibaren İşbiliyye’de yaşamaya başlamış, babası tarafından Kurtuba’ya götürüldüğü sırada İbn Rüşd (ö. 595/1198) ile tanışmış ve daha 17 yaşında olmasına rağmen, felsefe alanında kendini kanıtlamış durumda olan İbn Rüşd’ün gerçek bilgi akıl yoluyla elde edileceği tezine karşın, gerçek bilginin akıl yoluyla değil, keşf yoluyla elde edilebileceğini savunmuştur. Bundan dolayı tasavvufu felsefeden üstün bir ilim olarak görür. 20’li yaşları ise tasavvufa fiili olarak giriş yaptığı yaşıdır.³⁸ Onun gerçek tahkik yoluna intisabı 580’li yıllarda Hızır a.s. ile karşılaşması ve ondan hırka giymesi ile olmuştur. Hayatı boyunca birçok seyahat gerçekleştiren İbnü'l-Arabî, Endülüs, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Anadolu gibi İslam dünyasının farklı bölgelerini gezmiştir. Bu seyahatler sırasında pek çok bilgin ve mürşid, sûfî ve âlimle tanışmış ve onlardan etkilenmiştir. Kendisine 23 yılda ilham edildiği söylenen *Fütûhat-ı Mekkiyye*’yi yazmaya Hz. Muhammed’i ziyaret etmek için gittiği Mekke ziyaretinde başlamıştır. Hayatı birçok kaynak tarafından kaydedilen Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin görüşleri sadece Müslümanları ve sûfîleri değil, diğer insanları da etkilemiştir. Düşünceleri, tasavvufî bir anlayışa sahip olmasının yanı sıra evrensel ve kapsayıcı bir bakış açısını

³⁶ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Fütûhât-ı Mekkiyye*, çev. Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2007, Cilt: 5, s. 214.

³⁷ Mahmud Erol Kılıç, “İbnü'l-Arabî, Muhyiddin”, *DİA*, Cilt: 20, s. 493.

³⁸ Nihat Keklik, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî Hayatı ve Çevresi*, Çığır Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 55-75.

yansıtır. Ona göre, Allah'ın gerçekliği tüm varlıklarda gizlidir ve her varlık Allah'ın bir yansımasıdır. Buna ise vahdet-i vücûd denir. Bu, âlemdeki her şeyin Allah'ta bir olması düşüncesidir. Bu nedenle, İbnü'l- Arabî'nin felsefesi, tüm insanları ve dinleri kucaklayan bir birlik ve hoşgörü anlayışını vurgular.³⁹ 615/1218 yılından sonra gittiği Şam'da vaazlar ve sohbetler vermeye başlamıştır. 638/1240 tarihinde Şam'da vefat etmiştir. *Fütûhat-ı Mekkiyye*, *Füsûsü'l-Hikem*, *Tedbîratü'l-İlâhiyye*, *Tercümânü'l-Eşvak* eserlerinin çok cüz'i bir kısmıdır. Kendisinin naklettiği 289, Câmî'nin söylediği sayı ise 500'dür.⁴⁰

Fikirleri ve eserleri, İslam düşüncesinde ve tasavvuf geleneğinde derin bir etki bırakan İbnü'l-Arabî, bugün hala birçok araştırmacı ve takipçi tarafından önemsenen bir düşünür olarak kabul edilmektedir.

2.3.2. Abdülkerim Cîlî (ö. 826/1422)

Hayatı hakkında ne yazık ki çok fazla mâlûmata sahip olmadığımız Abdülkerim Cîlî'nin, 767/1365-66 yıllarında Bağdat yakınlarındaki Cîl kasabasında doğduğu bilinmektedir. Bazı kaynaklara göre Abdülkâdir Geylânî'nin (ö. 561/1166) torunu olarak kabul edilmiştir.⁴¹ Kendi eserinden verdiği bilgiler ile küçük yaşta öksüz kaldığını, İslam coğrafyasının büyük bir kısmını ziyarette bulunduğunu, yaşamının çoğunu Yemen'de geçirdiğini ve şeyhi olan İsmail el-Ceberiti'ye büyük bir bağlılık duyup, tasavvuf alanında epey yol kat ettiğini bilmekteyiz. İlim tahsilini dini ve felsefi kaynaklardan edinmiş, riyâzat ve mücâhede yolunda semâ âyini deneyimlemiştir. Sohbet meclislerinde bulunmuş, Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Bayezid Bistâmî (ö. 234/848), Abdülkâdir Geylânî gibi önemli şahsiyetlerin eserlerine ve görüşlerine değer verdiği için eserlerinde bu gibi önemli âlimlere atıflarda bulunmuştur. Hallâc'ı okumuş, önemli ölçüde ise Muhyiddin İbnü'l- Arabî'nin etkisinde kalmıştır. Kesin olmamakla birlikte 826/1422 yılında Bağdat'ta vefat ettiği söylenmektedir.⁴²

³⁹ Kılıç, "İbnü'l-Arabî, Muhyiddin", ss. 493-494.

⁴⁰ Hayrani Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1991, s. 96.

⁴¹ M. Nazif Şahinoğlu, "Abdülkerim El-Cîlî", *DİA*, Cilt: 1, s.250.

⁴² Ayşe Berna Yörütken, "**Abdülkerim Cîlî'nin Besmele Şerhi El-Kehf Ve'r-Rakîm fî Şerh-i Bismillâhirrahmânirrahîm**" (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020, ss.19-20-21.

Eserlerinde Muhyiddin İbnü'l-Arabî'den etkilenmiştir. *El-İnsanü'l-Kâmil fî Mârifeti'l-Evâhiri ve'l-Evâili, El-Kehf ver'-Rakîm fî Şerh-i Bismillâhirrahmânirrahîm, El-Menâziru'l-İlâhiyye, Es-Seferetü'l-Garîb* bilinen eserlerinden bazılarıdır.⁴³

2.4. SOHBETÜ'L-GÂYE'DE SAYILARIN HİKMETİ

İnsanlık var olduğu andan itibaren doğa üzerindeki yaratılan her şeye belirli manalar yüklemiş, görünenin dışında başka anlamları ve mesajları da içerdiğini düşünmüştür. Semboller aracılığıyla görünmeyen gaybî âlemi keşfetmeye, ilahi sırrını anlamaya çalışmış, semboller tabiri caizse bâtını zâhire aktarma görevi üstlenmiştir.⁴⁴

Sayılar aracılığıyla da bu anlam yüklemeleri ve bâtından zâhire aktarım gerçekleşmektedir. Sayılar, görünen ve görünmeyen âlemin düzenini göstermektedir. Âlemdeki her şey belirli bir sayı üzerine var edilmiştir. Bütün sayılar Bir'de bütünleşir, görünen âlem belirli bir matematik üzerine var edilmiştir.

Görünen her şeyin bir anlamı vardır. Hiçbir canlı boş bir amaç için yaratılmamıştır. İnanılışa göre yaratılan her sayı da bir şeyi sembolize etmektedir. Sembolizm bağlamında bu konuda birçok eser kaleme alınmıştır.⁴⁵ Sayılar ile insanlık birçok konuyu açıklamış, bazen de doğanın sırrına ulaşmayı amaçlamışlardır. Sayılar, lâlettâyin ve boş anlamlarla değil, insanlığın binlerce yıllık deney, bilgi, birikimine ve doğanın bize sunduğu deliller ile gözlemleyerek oluşturulmuştur. Her milletin kendine has ifade ettiği bir sayı sembolizmi olduğu gibi farklı ya da ortak anlamlar içeren işaretler de yüklenmiştir.

İlk varlığın sayısı olarak bilinen “1” sayısı Kadim Çin'de bütünü, mükemmeli, bütün kutupsallığın ötesindeki mutlağı temsil ederken, pythagorasçılar ve onların etkisi altındaki düşünürlere göre gerçek bir sayı olarak ele alınmamıştır.⁴⁶

⁴³ Abdülkerîm Cîlî, *El-Kehf Verrakîym Fî Şerhi Bismillâhirrahmânirrahîm*, çev. Melih Yuluğ, Uluçınar Yayınları, İstanbul, 1978, s. 6.

⁴⁴ Sadık Kılıç, “Sembolün Gücü ve İslam da Semboller” *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 49. Sayı: 13, s. 11.

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hakan Ferah, *Dinlerde ve Halk İnançlarında Sayı Sembolizmi*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2012.

⁴⁶ Annemarie Schimmel, *Sayıların Gizemi*, çev. Mustafa Küpüşoğlu, Alfa Yayınevi, İstanbul, 2022, ss. 45-47.

Her sayının içerdiği anlam farklı şekillerde yorumlanmıştır. Sayıların bazıları uğurlu, bazıları uğursuz kabul edilmiş, bazıları ile âlemin sırları çözülmeye çalışılmış, bunun gibi sayılara birçok anlam atfedilmiştir.

Dinler de sayılara yer vermişlerdir. Annemarie Schimell'e göre Yahudi, Hristiyan ve İslam kültüründe sayılara gösterilen önem temelde Pythagoras'ın inancına dayanır.

Türk kültürü içinde sayılar, tıpkı diğer milletler gibi önemli bir yere sahiptir. Örneğin bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır, bir şeyi kırk kere söylersen olur gibi ifadeler dilimizde ve kültürümüzde alışlagelen kullanımlardan birkaçıdır. Sayılar üzerinde kurulan bu inancın klasik dönem, Orta Asya ve Şamanizm'den esinlendiği düşünülmüştür.⁴⁷ Çünkü bir kültürün oluşması geçmişiyile bağlantılı olarak gerçekleşir. Orta Asya'da İslam'dan önce de sayıların gücüne inanıldığı varsayılmaktadır. Şamanizm inancının hâkim olduğu Türklerin de Güneş Tanrısı, Ateş Tanrısı, Su Tanrısı gibi inanışları bulunmaktaydı. Yuvarlak pişirilip yedi ekmeğin dağıtılması o zamandan günümüzde de Kazak Türklerinin devam ettirdiği bir gelenek olmuştur. Yuvarlak ve özellikle yedi tane olması bu ekmeğin yedi gezegeni simgelediğini göstermiştir.⁴⁸

*"Ve kaldılar mağaralarında üç yüz yıl; ve eklediler dokuz"*⁴⁹ âyetinde Allah Ashâb-ı Kehf gençlerinin mağarada kalış süresini önce 300 olarak belirlemiş, ardından 9 daha ekleyerek 309 yıl olarak bildirmiştir. Direkt olarak 309 sayısını vermeyip aşamalı bir şekilde bu sayıyı belirlemesi bize sayıların Kur'an'daki önemini göstermektedir.

Kefaretlerin belirli sayılarla belirtilmesi⁵⁰, kocası ölen kadının 4 ay 10 gün⁵¹, boşanan kadının 3 ay⁵² iddet süresi beklemesi, âlemin yedi kat olarak yaratılması⁵³, insanın annesinin rahminde üç karanlık aşamada yaratılması⁵⁴. Her biri bir manayı

⁴⁷ Mevhibe Coşar, "Alevi-Bektaşî Kültüründe Sayılara Yüklenen Terim Değeri", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi**, 2011, Cilt:19, Sayı: 60, s. 116.

⁴⁸ Lazzat Torebekkyzy, Türk Halk Kültüründe ve Edebiyatında Yedi Sayısı, **Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E – Dergisi**, Cilt. 8, Sayı: 4, s. 84.

⁴⁹ Kehf, 18/25.

⁵⁰ Nisa, 4/92, Mâide, 5/89, Mücâdele, 58/4.

⁵¹ Bakara, 2/234.

⁵² Bakara, 2/28.

⁵³ Bakara, 2/29.

⁵⁴ Zümer, 39/6.

içermektedir. Daha sonra özellikle İşârî tefsirciler bu âyetlerin üzerinde yoğunlaşmış ve bu sayıların hikmetini, âyetin bâtın yönünü ortaya koymayı amaçlamışlardır. Elbette en doğrusunu ilminde her şey gizli olan Allah bilir.

Sayılar, hadislerde de önemli bir yer tutmuştur. “İslam, beş şey üzerine bina edilmiştir: kelime-i şehadet getirmek, namaz kılmak, zekât vermek, hacca gitmek ve Ramazan orucu”⁵⁵. Bir başka hadiste ise

*Ben size bir haber vereyim mi ki, siz onu yapmakla sizden önde olanlara erişirsiniz, sizden sonra gelen mal sahiplerinin de önüne geçersiniz. Sizin yaptığınızın benzerini yapan her bir kimse de ancak sizin yaptığınızın benzerini yapar: Her bir farz namâzın ardından on kere tesbîh eder, on kere tahmîd eder, on kere tekbîr getirirsiniz*⁵⁶

Bu hadisle biz Müslümanlara dünyevî zevklerden daha hayırlı olan bir miras bırakmıştır. Burada hâssaten 10’ar tane sayısını kullanmasında hikmet aramak çok olası bir durumdur.

Kur’an ve sünnette de örnekleri görüldüğü gibi sayıların spesifik bir değeri ve anlamı bulunmaktadır. Bazı sûfiler de sayı hususu üzerine eğilmiş ve bu konuyu eserlerinde işlemişlerdir. Çektikleri zikirlerini, âlemin işleyişini, kâinatın oluşumunu bu sayılar üzerine temellendirmişlerdir. Örneğin bir sayısı tasavvufta çok önemli bir yer tutmuştur. Ahadiyet kavramı, tevhid inancı, âlemin Allah’ta bir olması, her şeyin O olduğu dolayısıyla âlemin Bir olduğu düşüncesi hâkim olmuştur. 4 Kapı 40 Makam ile tecrübî yolu şekillendiren Ahmet Yesevî’ye (ö. 562/1166) göre 1 sayısı yaratıcıyı temsil eder.⁵⁷

“Altmış üçte çağrı geldi; “Kul, yere gir!,

Hem cânınım, cânanınım, cânını ver,

Hû kılıcını ele alıp, nefsinı kır... ”

*Bir ve Var’ım cemâlini görür müyüm?*⁵⁸”

Felsefî ve tasavvufî düşünceleri ile farklı bir konumda olan İhvân-ı Safâ’ya göre sayılara ilahi sırlar ve mistik anlamlar yüklenir, onlar sayı ilmini diğer ilimlerin

⁵⁵ Buhârî, **Sahîh-i Buhârî**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992, Kitâbü’l-Îmân, Cilt: 1, s. 7.

⁵⁶ Buhârî, **Sahîh-i Buhârî**, Dâru Tavki’n-Necât, Beyrut, 1422, Kitâbü’t-Daavât, Cilt: 8, s. 72.

⁵⁷ Reyhan Keleş, “Ahmet Yesevî’nin Hikmetlerinde Sayı Sembolizmi”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, 2019, Sayı: 23, s. 566.

⁵⁸ Ahmet Yesevî, **Dîvân-ı Hikmet**, çev. Hayâti Bice, Ahmet Yesevî Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2016, s. 63.

kaynağı olarak görür.⁵⁹ “İhvân-ı Safâ’ya göre manevî âlemdeki sayıların şekilleri, maddi âlemdeki varlıkların şekillerine karşılık gelir.”⁶⁰

“Bir” sayısı İhvân-ı Safâ’ya göre varlığın bütünü ve düşünmenin temelini sağlayan sayıdır.

Dünyanın yaratılışı, arşın katmanları, günlerin sayısı, Allah’ın subûti isimleri, Kâbe’nin tavaf sayısı, Merve ile Safa dağı arasındaki devir gibi birçok mühim konuya manasını veren 7 sayısı mutasavvıflar içinde önem arz etmektedir.

Bu konuyla ilgili verilebilecek en belirgin örnek ise nefsin katmanlarıdır.

Nefis, hayat, his ve irâdî hareket gücünü taşıyan buharımsı latîf cevherdir.⁶¹ Yani ruhtur. Nefsin hakikati ruh, ruhun hakikati ise Hak’tır.⁶² İnsan sûfilerce yaratılış sürecinde yedi aşamadan geçer. Bu aşamalar mutlak varlığın tezahürüne tekabül eden yedi mertebeye eşleşir.⁶³ İnsan 7 mertebeden geçerek Hakk’a ulaşmaya çalışır. Bu mertebeler ise şunlardır:

- 1) Nefs-i Emmâre: “İnsan içine doğan fikir ve güdüler, değirmene dökülen hububat gibidir. Bu değirmen asla ara vermez, bilakis sürekli bir şeyler öğütmesi lazımdır. İnsanlardan kimisi vardır, değirmene hububat koyar. Hem kendisinin hem de insanların istifade edeceği un çıkartır. Çoğunluğu ise kum, çakıl ve saman öğütür. Hamur yapmaya kalkınca neler öğüttüğünü o zaman anlar.”⁶⁴ Nefs-i emmâre nefsin en alt mertebesidir. Değirmenine hep çakıl ve kum koyanların nefsidir. Nefis kötülüğü emredicidir. İnsan buna karşı koyamaz ve hep nefsini kötüye kullanır. “*Şüphesiz nefis şiddetle kötülüğü emredicidir*”⁶⁵ âyet-i kerîmesinde kastedilen nefis bu mertebedeki nefistir.
- 2) Nefs-i Levvâme: Kınama anlamına gelen “levm” kökünden türemiştir. Nefs-i levvâmede nefis gaflet uykusundan uyanmış ve bilinçlenmeye başlamıştır.

⁵⁹ Mahmut Meçin, “İhvân-ı Safâ da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2014, Cilt: 16, Sayı: 1, s. 449.

⁶⁰ Bayram Ali Çetinkaya, “İhvân-ı Safâ Felsefesinde Sayıların Gizemi Üzerine Bir Çözüm Denemesi”, **Feselefe Dünyası**, 2003, Cilt: 1, Sayı: 37, s. 102.

⁶¹ Abdurrezzak Kâşânî, **İstîlâhâtü’s-Sûfiyye**, çev. Abdurrezzak Tek, Burs Akademisi, İstanbul, 2013, s. 45.

⁶² Abdülkerîm Cîlî, **İnsan-ı Kâmil**, çev. Abdülkadir Akçiçek, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1980, s. 196.

⁶³ Muhiddin Usta, **Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb’a Metodu**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s. 108.

⁶⁴ Hâris el Muhâsibî, **Risâletü’l-Müstersîdîn (Ahlâkımız)**, çev. Hüseyin Nohut, Nebvî Hayat Yayınları, İstanbul, 2019, s. 26.

⁶⁵ Yusuf, 12/53.

Kur'an'da da bu nefis “*Nefs-i levvâmeye yemin olsun ki öldükten sonra diriltilip hesaba çekileceksiniz*”⁶⁶ âyeti ile Allah'ın üzerine yemin ettiği bir mertebe olmuştur.

- 3) Nefs-i Mülhime: Hayatında hiç güneş görmeyen bir insanın güneş ile tanışmasıyla birlikte bedenini saran sıcaklık gibi nefis-i mülhimede insan, kulluğunu tatmaya başlar. Aldığı abdest, yaptığı ibadet artık ona zevk verir olmuştur. Bu mertebe gerçek tasavvufa başlama mertebesidir. Özellikleri arasında cömertlik, küçük şeylerle mutlu olma, Hakk'a teslimiyet, tevazu ve tövbe bulunur.⁶⁷
- 4) Nefs-i Mutmainne: Kalbin, nefsin tatmin olduğu mertebedir. Bir elbisenin insanın üstüne tam oturması gibi kulun gönlüne tam oturan mertebedir. Nefis, kötü ve çirkin huylardan arınmış ve manevi huzura ve sükûna kavuşmuştur.
- 5) Nefs-i Râziye: Lütfinda hoş kahrında hoş diyebilmektir. Allah'tan gelen her şeye razı olma makamıdır. Bu mertebedeki kişi kendisinin başına gelen her hükme, ister iyi görünsün ister kötü görünsün razı olur. Çünkü hayırda şer, şerde hayır bulunduğunu bilir.⁶⁸
- 6) Nefs-i Marziyye: Allah'ın da kuldân râzı olduğu makamdır. İbnü'l-Arabî'ye göre nefis ve ruhun bâtinî evliliği gerçekleşir.⁶⁹ Benlik yaratanda bir olur ve kişi benliğinden sıyrılır. Sakinlik ve dinginlik hâkimdir.
- 7) Nefs-i Kâmile: Bütün sâliklerden geçerek kişinin en yüce makama ermesidir, insana en çok yakışan “Kâmil” sıfatına mazhar olduğu makamdır. Kendine açılan kapıdan geçip, kendinde Rabbini görmüş kişidir. Yeryüzünde yaratıcının halifesi olur ve onu gören herkes gayri ihtiyârî Allah'ı hatırlar.

Görüldüğü gibi 7 sayısı insanı insanı “kâmil” yapan bir sayıdır. Zâtında sâliğin yollarını barındırır.

İlahi sırlardan biri olan ve sayıların mükemmeli olarak adlandırılan 28 sayısı ise konumuzun tümelini kapsamaktadır. Ayların oluşumu, Arap alfabesine karşılık gelmesi gibi birçok özellik mutasavvıfları 28 sayısındaki sırrı keşfetmeye yöneltmiştir. Araştırmamızın müellifi Müstakîm Mustafa Niyâzî, Sohbetü'l-Gâye adlı eserinde konularının büyük çoğunluğunu sayılar bazında ele almış ve bu sayıyı genel olarak

⁶⁶ Kıyamet, 75/2.

⁶⁷ Robert Frager, **Kalp, Nefs ve Ruh**, çev. İbrahim Kapaklıkaya, Sufî Kitap, İstanbul, 2018, s. 11.

⁶⁸ Himmet Konur, **Tasavvuf Ahlâkî veya İlâhî Ahlâk ile İnsana Yolculuk**, İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir, 2016, s. 48.

⁶⁹ Frager, **Kalp, Nefs ve Ruh**, s.131.

28’de birleştirmiştir. Onun bu sayıya olan özel ihtimâmı devrinden önce yaşamış olan Muhyiddin İbnü’l- Arabî’den etkilendiğini göstermektedir.

28, gökteki menzillerin sayısı ve ayın tamamlanmasıdır. Bilgeliğin sütunu⁷⁰ olan 7’nin katlarıdır. Vücudumuzdaki üst derimiz kendini daimî yenilemektedir ve bu yenileme düzeni 28 gün de gerçekleşir.⁷¹ Birçok sayının bir manası ve bize vermeye çalıştığı mesaj olduğu gibi bu sayı da bize bir takım ilahi sırlar vermektedir. Muhyiddin İbnü’l Arabî bu sayıya eserinde geniş bir yer vermiştir. *Füsûsu’l- Hikem*’i 28 babda tamamlamıştır. Ona göre kâmil insan ve ay birbirini tamamlar bu ise 28 sayısında gerçekleşir.

Ona göre ay kâmil insanı temsil eder. Kâmil kulun kat ettiği 28 aşamalı menzillerde ayda hareket etmektedir.⁷² Bu ifadenin açıklamasını *Fütühât*’ta o şu şekilde gerçekleştirir:

Hakikat itibâriyle orada şehir/ay kâmil kuldur. Allâh’ın nur (aydınlatma vâsıtası) yaptığı ay yürüdüğü zaman, ayın herhangi bir vasfının değil de kendisinin maksat olması için, ona kendi isimlerinden bir isim verir. Hakk’ın mazharlarından bir mazhar olması açısından ay, onun en-Nûr ismindedir. 28 (gün) ile sınırlı olan menzilinde seyrederek. Bu sayı tamamlandığında bir ay (şehir) diye isimlendirilir. Çünkü seyrini tamamlamış ve yeni bir seyre başlamıştır. Mânevî açıdan da bu hep böyledir. Hakk’ın kâinattaki fiillerinin nihâyeti yoktur. Allâhü Teâlâ’nın devam ettirmesiyle birlikte bu fiiller sürekli. İşte bunun gibi, insan da ilâhî isimlerin menzillerinde yürür ki, bunların sayısı 99’dur. Bunlardan 99. isim vesîledir ki, sâdece Hz. Muhammed’e mahsustur. Geri kalan 98 isim ise, 28 menzilin aya âit olması gibi bizlere âittir. Bâzı insanlar onu “yalnız adam” diye isimlendirir. 20, 100’ün beşte biridir. Aslında Hakk’ın 100 ismi vardır. Fakat Hak, tek olması sebebiyle onlardan birini gizlemiştir. Allah tektir ve teki sever. Gizleyen de, açığa çıkaran da tektir. Biz ayın 28 menzili olduğunu bile bile söyledik. Bu sayı 4 ile 7’nin çarpımından meydana gelmektedir. İnsan da, dört karışım ile yedi sıfatın çarpımından meydana gelmiştir. Bu sıfatlar şunlardır: Hayat, ilim, irâde, kudret, kelâm/konuşma, semî’/işitme, basar/görme. Bu sıfatların tamamının birbiri ile çarpımından insan olur. Onun zuhûra gelmesi Allah ile olur ve bu da onun ancak enNûr imiyle gerçekleşir. Çünkü ‘Nûr’, eşyâyı ızhar eder. O ise kendi kendine zâhirdir. Onun eşyâdaki hükmü zâtîdir. Şehir/ay da, ancak ayın nur olması açısından menzillerinde seyretmesi ile meydana gelebilir. Zîrâ Cenâb-ı Hak: ‘Biz aya menziller takdir ettik’ (Yâsîn, 36/39) buyurmuştur.

Onun menzillerindeki seyri sona erdiği zaman hakikaten ay olur, onun hâricinde ona ‘ay’ denmesi sâdece isimlendirmeden ibârettir. Nûr isminin indiği, kula âit her menzil için Allâhü Teâlâ’ya has özel bir hüküm bulunmaktadır. Biz bu hükmü bu kitabın sâlik-i dâhil ve sâlik-i hâricin vasıfları kısmında da zikrettik. Bu iki

⁷⁰ Schimmel, *Sayıların Gizemi*, s. 123.

⁷¹ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Deri>. 20.01.2023.

⁷² Mehmet Şahin, “İbn-i Arabî Düşüncesinde Ay ve Kâmil İnsan”, *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, Antalya, 2019, Cilt: 4, Sayı: 3, s. 400.

*sülûkü ortadan ikiye ayıran şey bedr gecesidir ki, bu gece 28'in yarısına tekâbüller eder ve ayın ilk gecesi ile son gecesinin ortasındadır. Bu gecede ayın ışığı tamdır. Yine onun iki yönü ve kendisinden ayrılmayan bir yansıma (tecellî) vasfı vardır. İster bir yönünden olsun ister iki yönünden olsun, her iki durumda da ayın ışığının artması ve eksilmesi sözkonusudur. Yâni aslında zâtî itibâriyle her ne kadar kâmil olsa da, iki yönü olması cihetinden ay için artma ve eksilme durumları vardır. Bir yönden arttığı zaman diğer yönden eksilir. Bu Azîz ve Alîm olan Allâh'ın ona takdir etmiş olduğu hikmetler sebebiyledir.*⁷³

"Cehennem'in yedi kapısı olup, her kapıdan onların girecekleri ayrılmış bir kısım vardır"⁷⁴ âyet-i kerîmesinden hareketle Muhyiddin İbnü'l- Arabî her katmanın 4 aşaması ve katı bulunur ve bu da toplamda 28 eder. Bunu ise şu şekilde açıklar:

*Allah cehennem ehli hakkında şöyle der: "Onun yedi kapısı vardır. Her bir kapının ise, bölünmüş bir parçası vardır." Bunlar, dört mertebedir. Cehennemlikler için her bir kapıdan tahsil edilmiş bir parça(ceza) vardır. Onlar, azaplarının menzilleridir. İblis'in kendisinden kullara geldiği yönler olan dört ile yedi kapı çarpıldığında, çarpım sonucu, yirmi sekiz menzildir. Allah'ın tekil insan için belirlediği menziller de böyledir. Söz konusu olan, ay ve diğer hareketli yıldızlardır. Onlar, bu menzillerde hareket eder ve varlıkları meydana getirmek için konaklarlar. Bu gezme (seyr) esnasında ise, unsurlar âleminde oluşan fiiller meydana gelir. Çünkü bu gezegen yıldızlar, dört doğada sınırlıdır ve çarpılmışlardır. Dört doğanın çarpıldığı menziller ise, yedidir. Böylece çarpımdan 28 menzil ortaya çıkar. Bu aziz ve her şeyi bilen takdirine göredir"*⁷⁵

Felekleri, ayı ve harfleri de bu şekilde yirmi sekiz ile bağdaştırır.

Müstakîm Mustafa Niyâzi ise İbnü'l-Arabî'nin yaptığı gibi âlemi okumayı istemiş ve gördüklerinin, tecrübe ettiklerinin sonucunda 28 sayısının hikmetiyle karşı karşıya gelmiş, eserlerine de onu aktarmıştır. Çalışmamızda bu sayı ile hareket edeceğimizden dolayı burada geniş bir şekilde açıklamak gereği duyduk.

Âlem sırlarla doludur, görünen âlemin görünmeyen sırlarından biri de sayılar olmuştur. Her sayının ifade ettiği bir menzil ve manevî anlam vardır. 1,3,7,28... bu sayıların her biri bir kapı aralar. Bu kapıları görmek ve oradan geçip manevi sırra erişmek ise bizlerin gayretine ve Allah'ın lütfuna bağlıdır.

⁷³ İbnü'l Arabî, **Fütühât-ı Mekkiyye**, Cilt: 5, ss. 214-215.

⁷⁴ Hicr ,15/44.

⁷⁵ İbnü'l Arabî, **Fütühât-ı Mekkiyye**, Cilt: 2, ss. 413-414.

2.5. SOHBETÜ’L-GÂYE’DE ALLAH’IN SIFATLARI, YARATILIŞ VE LETÂİFİN SAYILARLA İRTİBATI

Tasavvufta her şeyin bâtinî bir yö nü bulunur. Gözümüzle gördüğümüz dünyanın bir de görünmeyen, iç yüzü mevcuttur. Her şey belirli bir düzen içindedir, her düzenin bir manası bulunmaktadır. Allah’ın sıfatları, gördüğümüzden başka şeyleri de anlatır. Bizler gözümüzdeki perde ile yalnızca bir kısmını görebiliriz, ya da hiç göremeyiz.

Yaratılış serüveni de bu sırlardan biridir. Kâinatın yaratılış aşamaları, keyfiyeti halen daha teknolojinin gelişmesine karşın araştırmalar yapılan ve her geçen gün yeni bulgulara ulaştıran sırlarla doludur. Bu yaratılış kimi mutasavvıfa göre insanın yaratılışı ile benzerlik gösterir. Müstakîm Mustafa Niyâzî de bu mutasavvıflardan biridir.

Letâif, İslam tasavvufunda ruhsal ve metafiziksel varlıklar olarak kabul edilen enerji merkezlerini ifade eder. "Letâif" kelimesi Arapça'da "hassas noktalar" veya "incecik varlıklar" anlamına gelir. Bu enerji merkezleri, insanın manevi gelişimi ve Allah'a yaklaşması için önemli rol oynayan noktalardır.

İslam tasavvufuna göre, insanın bedeni sadece maddi bir varlık değildir, aynı zamanda ruhsal ve metafiziksel boyutları da vardır. İnsan bedenindeki bu metafiziksel boyutlara "insanın letâifi" veya "insanın kozmik varlıkları" denir.

Biz bu başlık altında evvela Allah’ın sıfatlarını açıklayacak, tasavvufla ilişkilendirecek daha sonra ise Müstakîm Mustafa Niyâzî’nin konuya ve bilhassa “28” sayısı ile Allah’ın sıfatlarını ilişkilendirmesine bakışını anlatacağız.

2.5.1. Allah’ın Sıfatları

Allah’ın Şâfi, Rezzâk, Muîz, Rahman, Rahîm, Tevvâb, Gaffâr, Selâm, Hâlik gibi birçok ismi ve büyük sıfatları mevcuttur. Buna ek olarak Yüce Allah’ın selbî ve subûfî şeklinde ayrılan iki tür sıfatları da bulunmaktadır. Bu sıfatlara “Kemâl Sıfatları”

adı verilir.⁷⁶ Âlimler, Allah'ın tüm kemâl sıfatlarına kâim ve bütün noksanlıklardan uzak olduğu hususunda ise görüş birliği içindedir.⁷⁷

Subûâtî Sıfatlar

Yüce Allah'ın subûâtî sıfatları 7 tane olup; Hayat, İlim, Kudret, İrâde, Kelâm, Semî ve Basar'dır.⁷⁸

Hayat sıfatı, Allah'ın diri ve hayat sahibi olduğunu açıklamaktadır.

İlim sıfatı, O'nun her şeyi bilmesi demektir.

Kudret, âlemin var oluşunda Allah'ın etkisi kesindir, bu ise O'nun iradesine bağlıdır.⁷⁹ Dolayısıyla Allah her şeye kâdir olandır

İrâde, yaşanan her şeyin Allah'ın “Ol der ve olur”⁸⁰ demesiyle gerçekleşen bir sıfattır.

Kelâm sıfatı bildiğimiz konuşma maksatlı olmayıp, harf ve ses türünden değil, bilakis tek, ezelî olarak Allah'a kâim bir sıfattır.⁸¹

Semî sıfatı, Allah'ın her şeyi yaratılanlardaki gibi noksan bir şekilde değil, hududu olmayacak şekilde duymasıdır.⁸²

Basar sıfatı ise Allah'ın gizli veya açık, kaya deliğinde veya toprak üstünde, gündüz aydınlığında veya gece karanlığında her an her şeyi görebilmesidir. “...Allah'tan korkup sakının ve Allah'ın sizin yaptıklarınızı görmekte olduğunu bilin”⁸³

Zâtî (Selbî) Sıfatlar

Zâtî sıfatlar yalnızca Allah'a has olan sıfatlar olup, altı tanedir. Bu isimler: Vücûd, Kıdem, Bekâ, Vahdâniyet, Kıyam bi Nefsihî, Muhâlefetün li'l-Havâdis.

⁷⁶ Ömer Nasûhî Bilmen, **Büyük İslam ilmi hali**, Yolcu Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 13.

⁷⁷ Abdullatif El-Harputî, **Tenkîhu'l-İslâm fî Akâid-i Ehli'l-İslâm (Kelâmî Perspektiften İslam İnanç Esasları)**, çev. İbrahim Özdemir ve Fikret Karaman, Türkiye Diyanet Vakfı Elâzığ Şubesi Yayınları, Elâzığ, 2000, s. 158.

⁷⁸ Ahmet Karadut, **İmam-ı A'zâm Hayatı ve Fıkh-ı Ekber Şerhi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998, s. 240.

⁷⁹ Fahreddîn Er-Râzî, **Meâlimu Usûlü'd-Dîn**, çev. Nâdim Macit, İhtar Yayıncılık, Erzurum, 1996, s. 49.

⁸⁰ Bakara 2/117, Nahl 16/40, Âli İmrân 3/ 6-47-59, Enam 6/73-19, Meryem 19/ 35-36, Yasin 36/ 82, Mümin 40/68.

⁸¹ El-Harputî, **Tenkîhu'l-İslâm**, s. 181.

⁸² Bilmen, **Büyük İslam ilmi hali**, s. 18.

⁸³ Bakara, 2/233.

Vücûd: Allah'ın mutlak varlığı ve mevcudiyetidir. O'nun varlığı yaratılanlar gibi başkasına bağlı değil, zarûridir, zâtının gereğidir. Allah mecburidir, madumu muhaldır yaratılanlar ise mümkün varlıklardır. O'nun zâtından mevcut ola gelmiştir.

Kıdem: Allah'ın varlığının başlangıcı ve sonu olmaması demektir. Allah'ın var olmadığı bir an bile düşünülemez. Hadîd sûresi 3.âyet bu sığata delil olarak gösterilebilir: *“O her şeyden öncedir; kendisinden sonraya hiçbir şeyin kalmayacağı son'dur; varlığı aşıkardır; gerçek mahiyeti insan için gizlidir. O her şeyi bilir.”*

Bekâ: O'nun varlığının sonsuzluğu demektir. O bâkidir, O'ndan başka her şeyin bir sonu vardır, sonu olmayan ise yegâne Allah'tır.

Vahdâniyet: O'nun bir ve tek olmasıdır. Allah sıfatlarında da, fiillerinde de yegânedir. O'nun kitabı Kur'an-ı Kerîm ve kâinât O'nun vahdâniyetini gözler önüne sermektedir.⁸⁴

Kıyâm bi Nefsihî: Allah'ın hiçbir şeye muhtaç olmaması demektir. O Samed sıfatına sahiptir. Her şey O'na muhtaçken O hiçbir şeye muhtaç değildir.

Muhâlefetün li'l-Havâdis: Allah'ın eşinin, benzerinin olmaması demektir. O, sonradan yaratılan hiçbir şeye benzemez, biriciktir.

Bunlardan hariç Mâturîdî âlimleri Tekvin sıfatını dahil ederler. Ancak Eşârî kelamcılarına göre ise İrâde sıfatının içinde Tekvin sıfatı yer aldığı için bunu ayırmaya gerek duyulmamıştır.⁸⁵ Bu sıfatların haricinde fiili sıfatlar, haberî sıfatlar gibi farklı gruplandırmalar bulunmaktadır.

İslam âlimleri Allah'ın sıfatları ile ilgili kelâmî, fikhî, felsefî ve tasavvufî birçok görüş dile getirmişlerdir. Bu görüşlerde bu sıfatlar Allah'a aittir, ancak keyfiyeti ve bu sıfatların Allah ile ilişkisi açısından ihtilafa düşmüşlerdir. Âlimler arasında farklı düşünce ve yaklaşımlar olabilir, ancak genel olarak Allah'ın sıfatlarıyla ilgili olarak ortak bir anlayış bulunmaktadır. Önemli olan nokta, Allah'ın sıfatlarını Kuran ve hadislerde ifade edilen şekliyle kabul etmek, bu sıfatları insan anlayışı ve benzetmelerle sınırlamamak, aynı zamanda Allah'ın birliğine ve benzersizliğine inanmaktır.

⁸⁴ Mustafa Varlı, “Vahdaniyet” **İslâm Medeniyeti (İslâm Medeniyeti Mecmuâsı)**, 1968, Cilt: 1, Sayı: 9, s. 11.

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Tefvik Yücedoğru, **Eş'ari ve Matüridi Mezheplerinin Tekvin Sıfatı Anlayışı** (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Bursa Uludağ Üniversitesi, 1984.

Örneğin İslam filozofu İbn Sina'nın (ö. 428/1037) Allah'ın sıfatlarıyla ilgili düşünceleri, en önemli eseri olan "*El-İşarat ve't-Tanbihat*" adlı kitapta yer alır.

İbn Sina, Allah'ın sıfatlarını anlamak için akıl yoluyla mümkün olan en yüksek anlayışı kullanmaya çalışır. Ona göre, Allah'ın sıfatları, sadece isimlerden veya kelimelerden ibaret değildir, aynı zamanda gerçekliğin yaratıcısının niteliklerini ifade eder. İbn Sina'ya göre, Allah'ın sıfatları, O'nun zatının özüne ait olan ve varlığının doğasını yansıtan niteliklerdir.

İbn Sina, Allah'ın sıfatlarının iki kategoriye ayrıldığını öne sürer:

Sıfat-ı Zâtiye (Özsel Nitelikler): Bu sıfatlar, Allah'ın varlığına ait olan ve O'nun zatının özünden kaynaklanan niteliklerdir. Örneğin, sonsuz kudret, sonsuz bilgi, sonsuz hayat gibi sıfatlar bu kategoriye girer.

Sıfat-ı Fizikiye (Fiziksel Nitelikler): Bu sıfatlar, Allah'ın varlığının etkileriyle ilişkilendirilen niteliklerdir. Örneğin, yaratıcılık, hayat verme, rızık verme gibi sıfatlar bu kategoriye girer.

İbn Sina, Allah'ın sıfatlarını anlamak için felsefî argümanlar ve akıl yoluyla birlikte İslam'ın temel kaynaklarını da kullanır. Ona göre, akıl ve vahiy birbirini tamamlayan kaynaklardır. Allah'ın sıfatları hakkında doğru bir anlayışa ulaşmak için her ikisine de başvurmak gerekir.

İbni Sina Allah'ın sıfatlarını açıkladığı Arş Risalesinde sıfatları şu şekilde açıklamış ve kategorize etmiştir.

“(Öncelikle) bilinmesi gerekir ki, O'nun sıfatları; a) selbî, b) izafî, c) hem selbî, hem izafî şeklinde üç grupta kategorize edilir. Sıfatların durumu böyle olunca, (sayı bakımından) arttırılırsalar da birliği bozmaz ve varlığın zorunluluğuyla çelişmez.

Selbî sıfatlara gelince, (bunlar, örneğin) kıdem gibidir. Bu, öncelikle O'ndan adem (yokluk)in, ikinci olarak da nedenselliğin ve (dolayısıyla O'nun nedeni olması akla gelebilecek) ilk nedenin iptaline racîdir.

Yine bir (vâhid) sıfatı gibidir ki, bu da ne sözlü, ne de fiilî olarak herhangi bir şekilde bölünmeyenden ibarettir. "Varlığı zorunlu" dendiğinde bunun anlamı;

O'nun var olduğu, hiçbir nedeninin olmadığı, kendi dışındaki diğer varlıkların nedeni olduğudur. O selbî ile zâtî (sıfatlar) arasında bir terkip (cem)tir.

İzafî olanlar; O'nun hâlik, bârî, musavvir olması ve (diğer) bütün fiilî sıfatları gibidir. Bu ikisinden mürekkeb (hem selbî, hem izafî) olanlara gelince; bunlar da mürîd ve kâdir gibi sıfatlardır ki, bu ikisi ilim ile halk (yaratma) arasındaki ilişkiden mürekkeptir”⁸⁶

Gazâlî’ye (ö. 505/1111) göre ise sıfatlar kadîmdir, o, O’nun sıfatlarının kadîmliğine gölge düşürmeyecek şekilde hassas bir tutum sergiler. Ona göre selbî sıfatlar “*Allah vardır. Allah Ezelidir. Allah ebedidir. Allah araz değildir. Allah cisim değildir. Allah cevher değildir. Allah cihetten ve mekândan münezzehtir. Allah birdir ve tektir*” şeklindedir.⁸⁷ O sıfatları kelâmî delillerle açıklar, ancak insanın bu ilimlere muttasıf olması için ise Mükâşefe ilmi ile iştigal olması gerekmektedir.

Konumuzun birçok kısmında ismini zikrettiğimiz, kendisine özel başlık verdiğimiz, Müstakîm Mustafa Niyâzî’nin de etkilendiği kaynaklardan olan Muhyiddin İbnü’l-Arabî ise sıfatlara derecelendirme yapmış ve bir kısmına “Ümmehâtü’l-Esmâ” ismini vermiştir. Ona göre Allah’ın isim ve sıfatları arasında rütbe farkı söz konusudur. İbnü’l-Arabî bu isim ve sıfatların birinci derecede yer alanlarına “Ümmehâtü’l-Esmâ” ismini vermiş, hangileri olduğunu ise tam manasıyla açıklığa kavuşturmamış, eserlerinin bir yerinde Eşârî kelamcılarının kabul ettiği yedi sıfatı Ümmehâtü’l-Esmâ ismiyle nitelerken, başka bir yerde subûtî sıfatları bu başlığa dahil etmez. Bir yerde “Hay, Alîm, Mürîd, Kâil, Kadîr, Cevâd ve Muksit” isimlerini; başka bir yerde “Hay, Alim, Mürîd, Kâdir” isimlerini Ümmehâtü’l-Esmâ şeklinde zikreder. Ona göre bu yedi isim diğer bütün isimlerin kendisinde toplandığı ana merkezlerdir.⁸⁸

Konumuzun müellifi Müstakîm Mustafa Niyâzî ise buradaki açıklamalardan farklı bir yol çizmekte ve Allah’ın sıfatlarını sayılarla ve bilhassa “28” sayısı ile ilişkilendirmektedir.

Müstakîm Mustafa Niyâzî Allah’ın selbî ve subûtî sıfatlarına farklı bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Ona göre sıfatlar selbî 14; subûtî 14 olmak üzere 28 tanedir ve her biri bir mertebeyi ifade eder. Bu sıfatlar bilinen subûtî sıfatların yanında bir de ikinci yedi tane sıfat barındırır. Bunlar “Hayat, İlim, Semi, Basar, İrâde, Kudret ve

⁸⁶ Enver Uysal, “İbn Sînâ Arş Risalesi (Allah’ın Sıfatları Üzerine)”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2000, Cilt: 9, Sayı: 9, s. 5.

⁸⁷ Mustafa Maden, **Gazzâlî’ye Göre Allah’ın Sıfatları**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2014, s. 38.

⁸⁸ Cafer Karadaş, **İbnü’l-Arabî’nin İtikadî Görüşleri**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 106-107.

Kelam” ve bir de “Hay, Alîm, Basîr, Kâdir ve Mütakellim”dir. Selbî sıfatlar ise “Memât, Cehl, Sum, Umm, Hayret, Aciz, Sükût” ve “Lâ Meyyit, Lâ Câhil, Lâ A’sm, Lâ Â’mâ, Lâ Mûtehayyir, Lâ Âciz ve Lâ Sâkittir” Allah’ın bu sıfatlarını mertebe mertebe bilen hakîki manasına ulaşmış olur. Bu sıfatlara ise özel olarak “beyne’s-sûfiyîn ve beyne’l-muhakkakîn merâtibü’l-heyye” yani “Sufiler ve muhakkikler arasında heyye mertebeleri” ismi verilmiştir.⁸⁹

2.5.2. Yaratılış

”⁹⁰اَللّٰهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ (Allah her şeyi yaratandır.) Allah yaratılışın mimarıdır.

Görünen ve görünmeyen, bildiğimiz ve bilmediğimiz her şey yalnız O’nun bilgisi dahilinde ve O’nun "كُنْ" emrinde gerçekleşir. Âlemi yaratan Allah imtihan edilmesi üzere canlı varlıklar yaratmış, insan da bu varlıkların en üstünü kabul edilmiştir. *“Gerçekten biz Âdemoğullarını şerefli kıldık, onlara karada ve denizde kendilerini taşıyacak vasıtalar lutfettik, onları temiz ve hoş nimetlerle rızıklandırdık ve onları yarattığımız varlıkların birçoğundan üstün kıldık.”*⁹¹

Âyet-i kerîmede Allah’ın yerde ve gökte yarattıklarını insanın hizmetine sunduğunu belirtilmiştir. Allah insanları üstün varlıklar olarak yaratmış, karada ve denizde yarattığı şeyleri ise insanların önüne sermiştir.

Âlemin yaratılışına ilişkin İslam âlimleri, âlemin yaratılışıyla ilgili olarak genellikle aşağıdaki bilgileri sunarlar:

1.Allah'ın Yaratıcı Olarak Rolü: Allah, hiçbir önceki neden ya da etken olmaksızın, iradesiyle âlemin yaratılmasını gerçekleştirmiştir. Yaratıcı olarak, Allah her şeyin başlangıcını ve sonunu kontrol eder.

2.Kuran'ın İfadesi: İslam âlimleri, Kuran'ın birçok âyetinde âlemin yaratılışı hakkında bilgi verildiğine inanırlar. Örneğin, "*Allah gökleri ve yeri hak ile yarattı*"⁹² âyeti âlemin Allah tarafından yaratıldığını ifade etmektedir.

⁸⁹ Müstakîm Mustafa Niyâzî, **Sohbetü'l-Gâye**, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil yz A, nr. 9153/2, 60a-60b.

⁹⁰ Zümer, 39/62.

⁹¹ İsrâ, 17/70.

⁹² Enam, 8/73.

3.Yaratılış Süreci: İslam âlimleri, âlemin yaratılış sürecini ayrıntılı bir şekilde açıklayan farklı teoriler ortaya koymuşlardır. Bunlardan biri, yaratılışın altı günde gerçekleştiğini savunan görüştür. İslam âlimlerine göre, bu altı gün, mecâzi bir anlamda değil, belirli bir süreç ve sıra içinde gerçekleşen olayları ifade etmektedir. Diğer bir görüş ise yaratılışın tek anlık bir olay olduğunu ve zaman kavramının Allah'ın yaratışı için geçerli olmadığını savunmaktadır.

4.İnsanın Yaratılışı: İslam âlimleri, insanın Allah tarafından yaratıldığına ve diğer yaratıklardan farklı olarak özel bir yaratılışa sahip olduğuna inanırlar. İnsanın yaratılışıyla ilgili olarak Kuran'da şöyle denir: "*Sizi bir tek nefisten yarattı, sonra ondan eşini yarattı ve ikisinden birçok erkek ve kadın türetti.*" ⁹³

Âlemi, insanı ve dahî her şeyi var eden Allah'ın yarattıkları arasında irtibatla bulunmaktadır.

İslam inancına göre, âlemin yaratılışı ve insanın yaratılışı arasında bir ilişki bulunmaktadır. İslam'a göre, Allah önce kâinatı yaratmış ve ardından insanı yaratmıştır.

Kur'an-ı Kerîm'de, insanın yaratılışı ve kökeniyle ilgili pek çok âyet bulunmaktadır. İnsanın yaratılışıyla ilgili bir âyette, "*And olsun, biz insanı en güzel bir biçimde yarattık*"⁹⁴ ifadesi yer almaktadır. İslam'a göre, insan Allah'ın en güzel yarattığıdır ve insanın yaratılışı özel bir öneme sahiptir.

Kur'an'a göre, Allah insanı "tıpkı bir şekil"den yaratmıştır. *Andolsun, sizi yarattık. Sonra size şekil verdik.*⁹⁵ âyetiyle insanın yaratılışı aşamalandırılır. İnsanın yaratılışında toprak (topraktan yaratılan Hz. Âdem) veya çamur gibi maddelerin kullanıldığı ifadeler de Kur'an'da yer almaktadır.

İslam'a göre, insanın yaratılışıyla ilgili bir başka önemli nokta da ruhun üflemeyle verildiğidir. Kur'an'da,

Allah meleklerle şöyle buyurdu: 'Ademe secde edin!' Bütün melekler secde ettiler, İblis ise yapmadı. Allah: *'Beni sana secde etmekten alıkoyan nedir?'* dedi. İblis: *'Ben ondan daha üstünüm, çünkü beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan yarattın'* dedi. Allah da şöyle buyurdu: *'Öyleyse git, oradan çık. Muhakkak ki sen atılanlardansın! Ve gerçekten üzerlerine kalktığı zaman, (insana) Ruhumdan*

⁹³ Nisa, 4/1.

⁹⁴ Tin, 95/4

⁹⁵ Araf, 7/11.

*üfürdüğüm zaman, hemen ona secdeye kapanın*⁹⁶ ifadeleriyle insanın yaratılış evresi anlatılır.

Bu âyetlerden anlaşıldığı üzere, insanın yaratılışı topraktan olmuş ancak ruh Allah'ın üflemesiyle verilmiştir. İslam'a göre, insanın bedeni topraktan yaratılmıştır, ancak insanın asıl değeri ve özü ruhundadır. İnsanın yaratılışıyla ilgili bu anlatımlar, insanın Allah'ın özel bir yaratığı olduğunu vurgular.

Sonuç olarak, İslam inancına göre, âlemin yaratılışıyla insanın yaratılışı arasında bir ilişki bulunmaktadır. İslam'a göre, Allah önce âlemleri yaratmış, ardından insanı var etmiştir.

Konuyla ilgili ayrıntıya indiğimizde ise ilimler arasında yaratılış hakkında farklı yorumlamalar yapılmıştır. Örneğin kelamcılar, âlemin yaratılışını açıklamak ve Allah'ın varlığına ve özelliklerine ilişkin argümanlar sunmak için felsefî ve teolojik tartışmalar yapmışlardır.

İslam âleminde yaratılış ile ilgili fikirler öne sürme, bu konu ile ilgilenme ilk olarak filozoflar ve kelamcılarla başlamıştır.⁹⁷ Kelamcılar, genel olarak İslam inancında olduğu gibi, âlemin yaratılışının Allah'ın ezelî ve sonsuz kudreti ve iradesiyle gerçekleştiğini savunurlar. Bununla birlikte, kelamcılar arasında âlemin yaratılışının nasıl olduğu konusunda farklı görüşler bulunabilir. İşte bazı kelamcı görüşler:

Fahreddin Razi (ö. 606/1210) ve birçok kelamcıya göre âlem, ezelî maddeden yaratılmamıştır ve muhdestir, âlemin içinde var olan her şey de muhdestir. Âlem Allah'tan gayrı olan her şeyi içine alan muhdes bir mümkün varlıktır.⁹⁸ Saduddîn Taftazânî' de (ö. 792/1392) âlemin yaratılmışlığı ile ilgili hemen hemen aynı cümleleri kullanır: “*Âlem, Allah'ın dışında kalan mevcûdâtıdır. Âlem Sâni olan Allah'ın bilinmesine vesiledir. Cisimler âlemi, Arazlar âlemi, Nebât (bitkiler) âlemi, Hayvanlar âlemi gibi âlemin çeşitleri kabul edilir.*”⁹⁹ Kelamcılara göre hiç kimsenin gücünün yetmediği yaratma kudretine sahip olan Allah, âlemi sonradan var etmiştir ve hala

⁹⁶ Hicr, 15/28-29.

⁹⁷ Osman Oruçan, **Hadis Dünyasında Yaratılış ve Başlangıç**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994, s. 45.

⁹⁸ Fahreddin Razi, **Nihâyâtü'l-Ukûl**, Sivas, 2013, ss. 251-252.

⁹⁹ Sâduddin Taftazânî, **Şerhu'l-Akâid**, Salâh Bilici Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 46.

yaratmaya devam etmektedir. Kur'an'da yer alan âyetlere göre Allah önce suyu yarattı, o sırada yerler ve gökler bitişik durumda idi.

*Gökler ile yer bitişik bir halde iken bizim onları yarıp birbirinden ayırdığımızı ve her canlı şeyi de sudan yarattığımızı o inkarcılar görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı onlar!*¹⁰⁰ *Yerler ve gökler yedi katmandan oluşmuştur. 'Yerde ne varsa hepsini sizin (faydalanmanız) için yaratan ve sonra göğe yönelip de onları yedi gök hâlinde düzenleyip den-geleyen (tesviye yapan) O'dur ve O, her şeyi gereği gibi bilendir'*¹⁰¹

Hâsılı kalamcılara göre âlemin var olmasının tek nedeni Allah'ın yaratmayı dilemesiyle gerçekleşmiştir. Duman halinde bulunan göğe gelin demesi “*Sonra (Allahın irâdesi) duman halinde bulunan göğe yöneldi de ona ve arza; ister istemez ikiniz de (varlık âlemine) gelin, buyurdu, onlar da; isteye isteye geldik dediler.*”¹⁰² Bu ve bunun gibi âyetler ışığında yorumlama cihetine gittiğinde birçok kalamcının düşüncesi sonradan yaratılan her şeyin, düzenin Allah'ın “*Ol*” demesiyle gerçekleştiği ve bundan ötesinin olmadığıdır. Âdem'in yaratılışı ise bilindiği gibi birçok düşünce öne sürülmesine rağmen topraktan geldiği kabul edilir. Hz. Âdem ve insanlık Kur'an'da yer alan birçok âyete¹⁰³ göre topraktan var olmuştur. “*(Ey insanlar!) Sizi topraktan yarattık, (ölümünüzle) sizi oraya döndüreceğiz ve sizi bir kere daha oradan çıkaracağız.*”¹⁰⁴ “*Şüphesiz Allah katında (yaratılışları bakımından) İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir: Onu topraktan yarattı. Sonra ona “ol” dedi. O da hemen oluverdi.*”¹⁰⁵ Âlemi yaratan Allah, insanı da âlemde yarattığı bir çeşitten, topraktan yaratmış, sonra ise ona ruhundan üfleyerek canlılık bahşetmiştir. Yalnızca insanın topraktan yaratılmasına bile baktığımızda Allah'ın azâmetini, kudretini görmekteyiz. Toprak gibi eksik bir cisimden insan gibi olgun bir varlık yaratmıştır. Allah'ın aşkınlığı burada bile insanın gözüne çarpmaktadır. İnsan bedeninin her bir parçası Allah'ın kudretinin, azâmetinin göstergesidir.¹⁰⁶ İnsan topraktan yaratılır, öldükten sonra toprağa geri verilir ve kıyamette de yine topraktan var edilecektir. Bu ise âlem ile insanın yaratılmasındaki ilişkiyi gözler önüne seren bir detaydır. Canlıların asılları

¹⁰⁰ Enbiya, 21/30.

¹⁰¹ Bakara, 2/229.

¹⁰² Enbiya, 21/32.

¹⁰³ Kehf 18/37, Hac 22/5, Fâtır 35/11, Mü'min 40/67, Rum 30/20.

¹⁰⁴ Taha, 20/55.

¹⁰⁵ Ali İmran, 3/59.

¹⁰⁶ Şemsüddin Semerkandî, **İlmü'l-Âfâk ve'l-Enfûs (Âlem ve İnsan)**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, çev. Yusuf Okşar ve İsmail Yürük, İstanbul, 2020, s. 350.

tektir, buna hayvanlar da dahil olur. Bütün canlılar vahdet-i asla göre yaratılmıştır ki bu asıl topraktır.¹⁰⁷

Yaratılışın tasavvuf alanında incelenme biçimi ise zâhirî açıklamalardan ziyade bâtinî açıklamalarla yapılmıştır. “Allah’a ait fiil, sıfat ve isimlerin tezahürleri, yahut zılleri (fenomenleri), tasavvuf tabiri ile “yokluk aynasında” gözükmek “mümkünat” ve “kesret” biçiminde ortaya çıkarlar. Yüce Allah’ın, böylece yarattığı “şey” (obje) lerin hepsine birden “âlem” denir.¹⁰⁸ Tasavvufa göre, âlemin yaratılışı, Allah’ın bir yaratıcı, güç ve irade olarak eşsizliğiyle ilgilidir. Bu görüşe göre, Allah yaratıcı gücünü ve sonsuz varlığını göstermek için âlemleri yaratmıştır. “*Ben gizli bir hazîne idim; bilinmeye muhabbet ettim, halkı bilinmem için yarattım.*”¹⁰⁹ Kudsî hadisi tasavvuf ehlinin faydalandığı bir delil olmuştur. Allah bilinmek istediği için âlemi yaratmış onlara ruh, akıl vermiş ve kâinatı oluşturmuştur.

Gazâlî’ye göre âlemde yaratılan her şeyin belirli bir hikmeti bulunur. Ve yaratılan her şey insana hizmet etmek için var olmuştur.

*Şunu iyi bil ki; bu âlem, içinde muhtaç bulunan her şey bir ev gibidir. Gök tavan gibi yükseltilmiştir. Yeryüzü yaygı gibi uzanmıştır. Yıldızlar kandiller gibi asılmıştır. Madenler hazineler gibi saklanmıştır. Bunlardan her biri keyfiyetine göre insanlar için hazırlanmıştır. İnsan ise eski bir evin sahibi gibidir. Bu evde bulunan çeşitli bitkiler, hayvanlar insanın ihtiyacını karşılamak içindir.*¹¹⁰

Gazâlî’ye göre yaratılan her şey; yer, gök, güneş, ay ve diğerleri hepsinin yaratılmasında bir hikmet vardır. Hiçbir şey boş yaratılmamıştır. Örneğin su insanları temel ihtiyaçları için yaratılan bir şeydir. İnsanlar onunla temizlenir, onunla yangın söner, yediğimiz yiyecekleri sindirmek için bedenimizin suya ihtiyacı vardır. Ancak biz bunu mecburiyetten değil, zevk ile içerek gideririz.¹¹¹ Âlemde hiçbir şey yaratılmadan ilk var edilen şey akıldır. Allah akıllı var ederek ona yapmak istediklerini söylemiştir.

*“Nakledildiğine göre Allah Teâlâ akla hitap edip şöyle buyurmuştur:
-O göğe bak.
Akıl da baktı ve çok hoş bir şey gördü.
Akıl:*

¹⁰⁷ Elmalılı Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur’an Dili**, Huzur Yayınevi, İstanbul, 2005, Cilt: 1, s. 330

¹⁰⁸ S.Ahmet Arvasî, **İlm-i Hâl**, Burak Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 31.

¹⁰⁹ Hasan Ebu’l-Eşbal Zührî, **Sahih-i Müslimü’s-Şerh**, Mektebetü’s-Şâmile, Cüz: 30, s. 24.

¹¹⁰ Muhammed Gazâlî, **Varlıkların Yaratılış Hikmetleri**, çev. Hasan Akarsu ve Mürsel Sıradağ, Dede Korkut Yayınları, İstanbul, 1973, s. 10

¹¹¹ Gazâlî, **Varlıkların Yaratılış Hikmetleri**, ss. 40-41.

-Sen kimsin? Dedi.

O güzel şey:

-Ben o şeyim ki, sen bensiz olamazsın, dedi.

Akıl:

-Senin adın nedir? Dedi.

O:

-Ben Teyfikim, Allah'ın yardımımı diye cevap verdi. ”¹¹²

Akıl gibi kalemi yaratarak levh-i mahfuzu yazmıştır. Daha sonra nuru, arşı taşıyan melekleri, ruhu yaratmış ve insanlığı var etmiştir.¹¹³

Muhyiddin İbnü'l- Arabî Allah'ın yaratmasındaki kudretini varlığı ağaca benzeterek yapmıştır. Ona göre varlığın, var oluşun, düzenin tümü bir ağaçtır. Ağacın nurunun aslı ise “Kün” tanesidir. Allah varlığa “ol” demiştir ve varlık var olmuştur.¹¹⁴

Erzurumlu İbrahim Hakkı âlemin yaratılışını aşama aşama ele alır. Ona göre Allah bilinmeyi istemiş, sevmiş ve ruhlar ve cesetler âlemini yaratmış ve sanatının çeşitliliğini, hikmetinin sırlarını göstermek isteyip yeşil bir cevher yaratmıştır. Bu cevher nûr-i Muahmmedî, cevheri mahfûz gibi isimler almıştır. Âlem bu cevherden var olmuştur. Bu cevhere Allah'ın bir bakması ile cevher utancından erimiş, saf özü ortaya çıkmış ve bu saf özden külli nefis yaratılmıştır. Meleklerin, peygamberlerin, âbitlerin, velilerin, ariflerin ve diğerlerinin ruhları bu özdendir. Melekler ve ruhlar âleminde sonra Allah iradesi ile nam şanını ortaya çıkarmak istediği için cisimler âlemini yaratmış, bunun için de yarattığı ilk cevhere bir daha bakmasıyla cevherin yüzü suyu, utancından dalgaları harekete geçirmiş ve arş-ı azâm oluşmuştur. Mülk âlemi de arş-ı alâdan cehenneme dek suret âlemi ile düzen oluşturmuş ve on beş cisimle mülk âlemi tamam olmuştur. Ruhlar ve melekler âlemindeki tüm âlemlerin toplamı ise harflerin sayısı olan 29'a denk düşmüştür. İki âlemin birleşmesiyle de üç kısım birleşik cisim meydana gelmiştir ki bunlar madenler, bitkiler ve hayvanlardır. Harflerin hece, isim, fiil gibi unsurlarla vücuda gelip insanların dilini oluşturması gibi bu cisimler de meydana gelmiş ve anlayan için içerisinde sonsuz manalar barındırmıştır.¹¹⁵

İnsanın yaratılışıyla ilgili olarak tasavvuf, insanın Allah'ın bir yansıması ve ilahi bir sırrın taşıyıcısı olduğunu öğretir. İnsanın bedeni maddi dünyaya aitken, ruhu

¹¹² Ahmed Bican, **Envâru'l-Âşıkîn**, Kervan Kitapçılık, Cilt: 1, s. 45.

¹¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Envaru'l-Aşıkîn, Cilt: 1.

¹¹⁴ Muhyiddin İbn Arabî, **Şeceretü'l-Kevn**, çev. Vahdettin İnce, Kitsen Kitap, İstanbul, s. 24.

¹¹⁵ İbrahim Hakkı Erzurumlu, **Marifetname**, İpek Yayınları, İstanbul, s. 13.

ilahi bir varlığa aittir ve Allah ile bir ilişki kurmaya potansiyel olarak yeteneklidir. “*Nefsini bilen Rabbini bilir*”¹¹⁶ hadisi bu yaklaşıma örnektir. İnsan, yaratılışındaki potansiyellerini gerçekleştirerek Tanrı'ya yakınlaşmayı ve manevi bir birliktelik halinde olmayı amaçlamalıdır.

Müstakîm Mustafa Niyazi ise konuya tıpkı Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi sayılar bağlamında yaklaşmış, âlemin ve insanların yaratılması ona göre ilintili ve birbirine denk düşen durumlardır. O *Sohbetü'l-Gâye*'de yaratılışı ayrı başlıklar altında ele almıştır. Ona göre yedi semanın yaratılışı insanın yaratılışına muvâfıktır. Çünkü yedi kat semanın tabakaları ve dereceleri yedi; aralıklarında ve aralarında olanlar da yedidir. Bu on dört latîfe insanın rûhânî boyutunda bulunan on dört latîfeye eştir.¹¹⁷ Görünen âlemin, arzın yaratılışı ve insanın cismânî boyutu da bu hesaplara birbirine denk düşer.

Aynı şekilde zamanın oluşumu da insanın latîfelerine denk düşmektedir.¹¹⁸ O burada "إِنَّ الزَّمَانَ قَدْ اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ" “Zaman Allah’ın yeri ve gökleri yarattığı günkü şekliyle dönmektedir.”¹¹⁹ Hadîs-i şerifin gerçek manasının zamanın ve feleğin yaratılmasını dört yedi yani 28 sayısı üzerine olduğu şeklinde yorumlamıştır. Yerler, gökler ve içinde yaratılanlar pazar günü başlamış ve cuma günü son bulmuştur. Cumartesi günü ile de hafta devri yaşanmıştır. Haftalar dört yediye ulaşınca ay zuhûr etmiş bu da bizi 28 sayısına ulaştırmıştır.¹²⁰ Demek ki zamanın yani ayların oluşması da tıpkı yerler ve gökler gibi insanda bulunan rûhânî ve cismânî 28 latîfeye eştir.¹²¹ Ona göre bir ay yirmi sekiz gündür. 29 veya 30 gün olarak kabul edenler işin hikmetini bilmezler. Hikmetini bilen kişi için nefiste ve hakîkatte bir ay yirmi sekiz gün etmektedir ki bunu bulanlar ve kabul edenler de çok nadirdir.

Tıpkı yukarıda zikrettiğimiz hesaplamalar gibi güneşin, burçların, 12 ayın, dört mevsimin oluşumu da yine 28 sayısı ile olmaktadır. Güneşin yıl içindeki hareketlerine göre oluşan burçlar on ikidir. Dört mevsim içinde yer alan ayların sayısında yine on iki

¹¹⁶ Aclûnî, Keşfü'l-Hafâ Mektebetü'l- Kudsi, Kâhire, 1351, Cilt:2, s. 262.

¹¹⁷ Niyâzî, Sohbetü'l-Gâye, 50b.

¹¹⁸ Niyâzî, Sohbetü'l-Gâye, 52a.

¹¹⁹ İmam Nevevî, **Riyâzü's-Sâlihîn**, çev. Şerafettin Şenarslan ve Mustafa Kasadar, Ravza Yayınları, İstanbul, 1992, s. 102.

¹²⁰ Niyâzî, Sohbetü'l-Gâye, 52a-52b.

¹²¹ Müstakîm Mustafa Niyâzî'ye göre İnsan vücudunda 2*7=14 cismânî, 2*7=14 rûhânî letaif bulunur. Bu ikisinin toplamı ise bize 28 sayısını verir. Ayın oluşumu ise 4 haftadan 4*7=28 sayısına bizi ulaştırır. İnsanın yaratılışı gibi ayların oluşumu da 28 sayısı ile denktir.

olup toplamda yirmi dört eder. Yazın ve kışın günlerin uzaması ve kısalması (21 Aralık-21 Haziran); sonbahar ve ilkbahar da ise güneşin tam dik açıyla gelmesiyle oluşan ekinoks günleri (21 Mart-23 Eylül) sayı itibariyle dört eder ve yirmi dört ile dördün toplamı bizi 28 sayısına ve dolaylı olarak insanın rûhânî ve cismânî latîfelerinin toplamı olan 28 sayısına ulaştırır ve muvafık oldukları âşikâr olur.

Buraya kadar yaratılıшта bulunan güneş, ay, burçlar, zaman gibi âlemin oluşumlarının tek tek 28 sayısına ulaştırdığını ve insanın 28 latîfesine muvafık olduğundan bahsettik. Felek yani dünya kemâle ulaşmaya çalışır. Onun ekmeli, efdali ise arş-ı a'zamdır. İnsan da kemâle ulaşmaya uygun yaratılmıştır ve buna çabalar. İnsanın ekmeli, efdali, en yücesi hiç şüphesiz Hz. Muhammed s.a.v'dir. Felek arş-ı a'zama ulaştığında yerler ve gökler nizâmî olur, ulvî ve süflî her şeyi içinde barındırır ve 28 sayısını bize verir. Arş-ı a'zamin 28 sayısı ile olan mükemmelliği ise insanda olan 28 latîfeye ulaşır ve böylece yaratılış hem insan hem âlem ile bir olur.

Müellife göre yaratılan her şey insan ve âlem bizi 28 sayısına ulaştırır. Buradan hareketle diyebiliriz ki âlem insanda birdir, insan da âlemde.

2.5.3. Letâîf

Letâîf, insanın özüdür. Allah'ın bize verdiği şekilden önce ruhumuzda bulunan asıldır, rûhânî ve maddî gözle görülemeyen incelikte bir özdür. Sözlükte “ince, narin¹²²”, “fehimde dile getirilemeyecek bir manânın ortaya çıktığı her türlü ince işaret”¹²³ gibi anlamlara gelmekte olup, tasavvufî alanda sıkça kullanılan bir kavramdır. Aynı zamanda Allah'ın 99 isminden biri olup “*Gözler O'nu idrak edemez. O gözleri idrak eder. Latîf'dir. Habîr'dir*”¹²⁴ âyet-i kerîmesinde kastedilen gözle görülemeyeni idrak etmesi bu ismin mazharıdır. Latîfe de bu kökten gelmektedir.

Letâîf, insanın fiziksel bedeninin ötesindeki boyutları temsil eder. Tasavvufî öğretilere göre, insanın beş duyusunun ötesindeki duyu organlarına sahip olduğuna inanılır. Bu duyu organları kalpten kaynaklanır ve insanın ruhani dünyayla iletişim kurmasını sağlar. Kâinatın iki veçhesi bulunmaktadır. Emir ve halk ayrımı. Emir âlemine melekût âlemi de denir, herhangi bir sebebe bağlı olmayarak var edilen

¹²² İbrahim Mustafa ve diğerleri, **Mu'cemu'l-Vasît**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989, Cilt: 1, s. 826.

¹²³ Kâşânî, **İstılâhâtü's-Sûfiyye**, s. 28.

¹²⁴ En'am, 6/103.

şeylerdir. Halk âlemi ise bir sebebe bağlı olarak var olan âlem için kullanılır. Şehâdet âlemi de denir. İnsânî kalp, Rabbânî ruh, sırr, hâfî ve ahfâ emir âlemine ait olup ismine “havâss-ı hâmse-i bâtına; toprak, su, hava, ateş ve nefsi içinde barındıran halk âlemine ise “havâss-ı hamse-i zâhire” denir. Bu latîfelerin en aşağı ve en ulvîsi arasında ise birbirleriyle bağlantıları bulunmaktadır. Tasavvuf âlimlerine göre ise ruhun mertebeleri bulunmaktadır ve bunlara letâif-i rûhâniyye ismi verilir.¹²⁵

Yaygın görüşe göre letâif sırasıyla; kalp, rûh, sır, (sırr-ı sır), hafî, ahfâ, letâif-i nefis ve letâif-i külliye gibi çeşitli mertebelere ayrılmıştır.¹²⁶

İbnü'l-Arabî'ye göre her letâif bir manaya delâlet eder ve özleri aynıdır. Şekil değiştirdikçe ve değiştikçe farklı farklı isim almaya başlamışlardır.¹²⁷

İmam Rabbânî (ö. 1034/ 1624) *Mektûbât*'ında letâifî yukarıdaki şekilde ona ayırmıştır, ona göre beş zâhir ve beş bâtın letâif bulunmaktadır. İnsan bu emir ve halk âlemindeki her bir mertebeden kulluğunun gereklerini yerine getirerek diğer mertebeye geçer ve nihâyete ulaşır.¹²⁸

Müellif Müstakîm Mustafa Niyazi ise letâif kavramını rûhânî ve cismânî şeklinde iki kısma ayırarak ele almıştır. Ona göre insanda biri rûhânî biri de cismânî olmak üzere iki yediden toplam 28 latîfe bulunmaktadır ve âlemde yaratılan her şey de bu letâiflerle irtibatlıdır. Cismânî letâife gelecek olursak bunlar: kalp ve kalpte olan hakâyık, sır ve sırda olan esrâr, ruh ve ruhta olan ervâh, ihfâ ve ihvâda olan tecelliyât, nefis-i nâtık ve nefis-i nâtıkta olan nefis-i nâtika, kalp ve kalpte olan zuhûrât. Bu iki yedi latife ruhani letâif içinde geçerlidir. Bu iki yedi ve iki yedi latîfe bize 28 latîfenin zâhir olduğunu gösterir.

2.6. SOHBETÜ'L-GÂYE'DE KUR'AN-I KERÎM

Müslüman âlimler, Kur'an-ı Kerîm'in Allah'ın kelamı olduğuna inanırlar ve onu insanlığın rehberi olarak görürler. “*Ey insanlar, Rabbinizden size bir öğüt, sinelerde*

¹²⁵ İsâ Çelik, “Tasavvuf Terminolojisinde Letâif”, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* Cilt: 9, Sayı: 2, 2009, s. 85.

¹²⁶ Çelik, “Tasavvuf Terminolojisinde Letâif”, s. 86.

¹²⁷ Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Risâle-i Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sırr*, Ehil Yayınları, çev. Necdet Ardiç, İstanbul, 2017, s. 34.

¹²⁸ Ahmed Sirhindî Rabbânî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, çev. Abdülkadir Ayçiçek, Çile Yayınları, İstanbul, 1979, Cilt: 1, s. 591.

olana bir şifa ve müminler için bir hidayet ve rahmet geldi.” (Yunus Suresi, 57) âyette görüldüğü üzere Kur’an hidâyet, rahmet ve rehber kaynağıdır. Tüm insanlığa rahmet, şifa arayanlara şifa vermek, derdi olanlara derman olmak, mucize arayanlara mucizenin ta kendisi olarak inmiştir. Aradan yüzyıllar geçmesine rağmen hala daha manası tam anlaşılamamış, her okuyana farklı manalar, farklı anlamlar sunan bir kaynaktır. Kur’an’ın mûcizliğini Abdullah Draz şu şekilde açıklamıştır:

Eğer Kur'an, çeşitli zihinlerde her zaman takdire şayan bir etki bırakmışsa, kendisini insanlara gerçek düşünce ve duygu tarzlarına uyum sağlamış, inanç ve davranış gereksinimlerini karşılayan, onları meşgul eden sorunlara çözüm getiren olarak sunmuş olmalıdır. Yani Kur'an, insanın Hakikate, İyiliğe ve Güzelliğe olan ihtiyacını dini, ahlâkî ve edebî bir eserle karşılamış olmalıdır.”¹²⁹

Kur'an, Allah'ın kelimidir ve tamamen doğru ve güvenilirdir, içerisinde bulunan bilgiler ise birbirleriyle her anlamda tutarlıdır. İçerisindeki her kelime ve ifade, insanlar için öğüt, uyarı, bilgi ve rehberlik amaçlıdır. *“O, Resûlünü, hidayet ve hak dinle gönderdi ki bütün dinlere galebe çalsın. Şâhid olarak Allah yeter.”¹³⁰ Biz onlara, ufuklarda ve kendi nefislerinde mucizelerimizi göstereceğiz ki, o (Kur’ân ve Kur’ân’ın getirdikleri)nin gerçek olduğu onlara iyice belli olsun. Rabbinin her şeye şâhid olması yetmez mi?”¹³¹*

Kur'an, açık ve anlaşılır bir dilde yazılmıştır. Ancak bazı âyetler, tarihi ve kültürel bağlamlara dikkat edilmesi gereken daha derin anlamlar taşır. *“Rum yenildi (bölgenize) en yakın bir yerde. Onlar bu mağlubiyetden sonra (yeniden) galebe çalacaklar. Birkaç yıl içinde. Bundan önce de sonra da iş Allah'a aiddir. O gün mü'minler de sevinirler.”¹³²*

Kur'an'ın yorumlanması, dört ana kaynağa dayanır: Kur'an'ın kendisi, Hz. Muhammed'in sünneti, sahabe ve müfessirlerin yorumları, Kur'an'ın yorumlanması, anlamını çıkarmak için metnin kelime, gramer ve tefsir yöntemleri kullanılır. Bu yöntemler, anlamın doğru bir şekilde anlaşılması için önemlidir. Kur'an, İslam'ın temel öğretilerini içerir ve İslam'ın inanç, ibadet, ahlak ve sosyal ilkelerini belirler. *“Anne-babana saygılı davran!”¹³³, “Akrabalarla ilişkisini kesme!”¹³⁴, “Allah'ın sana nasıl*

¹²⁹ Abdullah Draz, **Initiation to the Quran**, I.B. Tauris Publishers, London, 2000, s. 39.

¹³⁰ Fetih, 48/28.

¹³¹ Fussilet, 41/53.

¹³² Rum, 30/2-4.

¹³³ İsrâ, 17/23-25.

¹³⁴ Nisâ, 4/1, Muhammed, 47/22, Mümtetine, 60/3.

davranmasını istiyorsan sen de O'nun yarattıklarına öyle davran”¹³⁵, “*Vicdansız olma, merhametli ol!*”¹³⁶ âyetlerden anlaşılacağı üzere Kur'an ibadet ilkelerinin yanında ahlâkî olarak öğütler içeren ve bu dünyada yaptığımız her şeyin bir cezası yahut mükafatı olacağını da bize sık sık bildirmiştir. Müslüman âlimler, Kur'an'ın anlamlarını ve mesajlarını açıklamak ve İslam'ın öğretilerini doğru bir şekilde anlatmak için çeşitli yöntemler geliştirmiş, tasnifler yapmış ve manaların manası Kur'an-ı Kerîm her incelendiğinde yeni mucizelerle gerek Müslümanları, gerekse Batılı müsteşrikleri şaşırtan bulgulara ulaştırmıştır. Kur'an, barış, adalet, merhamet, sabır, affetme ve diğer insânî değerleri vurgular. Müslüman âlimler, Kur'an'ın öğretilerini hayatlarına uygulayarak, İslam'ın insanlığa barış, adalet ve huzur getiren bir din olduğunu göstermeye çalışırlar.

Biz bu başlık altında ise İslam âlimlerinin, bilhassa mutasavvıfların Kur'an ile ilgili görüşlerine değinecek, sonrasında ise Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Kur'an anlayışını, Kur'an'ın insanların anlama seviyelerine göre tasnifine yer vereceğiz.

*“Ey İnsanlar! Size iki şey bırakıyorum onlara uyarsanız asla sapıtmazsınız, Allah'ın kitabı ve yakınlarım olan ehli beytim.”*¹³⁷ Hz. Muhammed Veda hutbesinde ümmetine bu şekilde seslenmiştir. Bu iki şey ise hiç şüphesiz Hz. Muhammed'in sünneti ve Allah'ın keliması, rehber ve öğüt verici, hidayete erdiren kutsal kitabımız Kur'an-ı Kerîm'dir. Kur'an'ı okuyan ve okumayan Müslüman içinde bir hadisinde:

*Kur'an okuyan müminin misali, ağaçkavunu misaline benzer ki, kokusu hoş ve tadı da hoştur. Kur'an okumayan müminin misali ise hurma misali gibidir ki, kokusu yoktur ve (fakat) tadı hoştur. Kur'an okuyan münafığın misali de reyhan (fesleğen) in misaline benzer ki, kokusu hoş, fakat tadı acıdır. Kur'an okumayan münafığın misali ise karga döleği (acıhiyar) misaline benzer ki, kokusu acı ve tadı da acıdır.*¹³⁸

Kur'an Allah'ın kelimasıdır. Bundan dolayı okuyan O'nun kokusuyla donanır, O'nun ahlakıyla ahlaklanır. Âlimler Kur'an-ı Kerîm'in Allah'ın keliması olduğu, son indirilen kitap olup, Müslümanların yegâne birincil kaynağı olduğu gibi hususlarda görüş birliği etmişlerdir. Yorum farklılıkları ise Kur'an'ın yorumlanması, âyetlerin ne

¹³⁵ Nur, 24/ 22, Saffat 37/39

¹³⁶ Fecr, 89/17-26, Leyl, 92/8-11, Mâun, 107/1-7.

¹³⁷ Tirmizi, **Sünen-i Tirmizi**, Yunus Emre Yayınevi, İstanbul, trs. C: 6, Kitâbü'l-Menâkıb, s. 220.

¹³⁸ Müslim, **Sünen**, çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, Yunus Emre Yayınevi, İstanbul, trs. Cilt: 5, nr: 3024, s. 14.

anlattığı hususu gibi konularda mevcuttur. Bu farklılıklar zamanla dirâyet, rivâyet, selefî, ehl-i sünnet gibi isimlendirmeler almışlardır.

Dirâyet usulünü benimseyen âlimlere göre Kur'an, yorumlanmaya ihtiyaç duyulur, her dönemde insanlık geliştiği için âyetlerin bize ne anlattığını ancak yorum yeteneği ile algılayabiliriz. Allah insana aklımızı kullanma yetisi vermişse bunu âyetleri yorumlamak içinde kullanabiliriz. Dolayısıyla âyetlerin yorumlanmasında, Kur'an'ın anlaşılmasında aklın önemi büyüktür, yadsınamaz.

Bu metot ile ilgilenenlerin başında ise Eşâri âlim Fahreddin er-Râzi'yi (ö. 606/1210) örnek verebiliriz.

Müfessir ve mütekellim kimliği ile öne çıkan Fahreddin Razi, Kur'an'ı Allah'ın kelamı olarak kabul eder. O, Kur'an'ın anlaşılması için aklın ve mantığın kullanılmasını savunur. Ona göre, Kur'an'ın mesajı herkesin anlayabileceği bir şekilde sunulmuştur ve insanların akıllarını kullanarak anlamaları gerekmektedir. Ayrıca, Fahreddin Razi, Kur'an'ın anlaşılması için dilbilimsel ve tarihsel bağlamın da dikkate alınması gerektiğini vurgular.

Fahreddin Râzi tefsirinde Kur'an'ı birkaç açıdan tahlil etmeye çalışmıştır. Âyetlerden çıkarılması gereken manayı sure başlarında belirtmiş, her âyetin bir sırrı ifade ettiğine inanmıştır. Onun tefsirindeki esas gaye Kur'an'ı zamanın tehlikelerine karşı aklın ışığında muhafaza etmektir.

Örneğin o selefînin "Kur'an'da her âyet anlaşılırdır, muhkem olan âyetler ise yine Kur'an'da yer alan müteşâbih âyetler ışığında açıklanır" açıklamasını ele alır. Ona göre ameller iki kısma ayrılır. Bunlardan birinci kısmı hikmetini aklımızla idrak edebildiğimiz namaz, zekât gibi ibadetler. Mesela zekât ile yoksulun halinden anlamamız zekâtın hikmetini idrak etmemize yardımcı olur. Bir diğer ameller ise hikmetini kavrayamadığımız tam ve kâmil manada itaat ettiğimiz amellerdir. Örneğin hac ibadeti sırasında Merve ile Safa dağı arasında yaptığımız yürüyüş, şeytan taşlama gibi ibadetler hikmetini bilemediğimiz ve kulluğumuz gereği taabbudî kabul ederek teslim olup, boyun eğip gerçekleştirdiğimiz ibadetlerdendir. İşte o bu ibadetlere boyun eğmeyi Kur'an ile şu şekilde bağdaştırır:

Daha sonra âlimler Hakîm olan Allah'ın kullarına birinci cins amellerden emir vermesi nasıl hayırlı ise, ikinci cins amellerin de hayırlı olduğu hususunda ittîfak etmişlerdir. Çünkü birinci nev'i itaat tam bir teslimiyeti göstermez. Çünkü emrolunan kişinin bunu, menfaat bakımından aklıyla bildiği için yapmış olması muhtemeldir. İkinci çeşit taat ise, tam bir teslimiyete ve kâmil seviyesinde bir

teslimiyete ulaştığına işaret eder. Çünkü onda menfaat yönü hiç bilinmediği takdirde, salt teslimiyet ve teslimiyetin dışında yapılması mümkün değildir. Bu durum şayet amellerde böyle ise Kur'an'ın sözlerinde neden caiz olmasın? (Yani amellerin anlaşılamayabiliyor olması Kur'an âyetlerinin de anlaşılamayabileceği anlamına gelemiz mi?)

Selefe göre Kur'an'da ne yazıyorsa, Müslüman o âyetin zâhiri manasıyla hayatını düzenler, zâhiren okunan hüküm niteliğindedir, Kur'an'ı sahabenin dışında yorumlayanların yaptığı yorum kesinlikle kabul edilemez. Bu alana örnek verilebilecek en önemli isimlerden bir tanesi hiç şüphesiz İbn Teymiye'dir. (ö. 728/1328)

İbn Teymiye âyetleri ve hadisleri olduğu gibi kabul etmeyi öngören ve rivâyet tefsir usulünü kullanan bir âlimdir. Ona göre akıl ve naklin çatışması gibi bir durum söz konusu olamaz. Çünkü akıl ve nakil birer delil kabul edilemez. Akıl nakle takdim olmalıdır. Akıl zan olduğu için yakîn ifade etmez. Akıl zannî, nakil kat'i delildir. Ve kat'i delil zannî olanla çelişemez. Aklî delil, naklî delile uymak zorundadır, farzdır bir nevî.¹³⁹ Bir kimseye Allah'tan ve Rasûlünden başkası ilahi bir mesaj veremez. Yani birisi hızır a.s bana bir haber getirdi vs gibi cümleler ifade ederse İbn Teymiye'ye göre Allah'a ve Rasûl'ünü inkâr eden kafirlerin sözlerine benzer. Onlardan başkası ilahi mesaj getiremez.¹⁴⁰

O Kur'an'ı Kur'an'la tefsir etmeye çalışmış, te'vile başvurmada âyetleri başka âyetler ile açıklama cihetine gitmiştir. Onun esas amacı sonradan ortaya çıkan bidatlerden dini muhafaza etmek, sahâbelerin zamanındaki Kur'an anlayışını yaşatmak ve Kur'an'ı Arapçasına sadık kalarak, lafzî manasıyla, anlamını bozmadan anlamaya çalışmaktır.¹⁴¹ İnsanlık gelip geçicidir. Fakat Kur'an kalıcıdır ve evrenseldir. Kur'an'ı çağa göre yorumlamak değil, insanların esas amacı Kur'an'ı her çağda ilk günkü gibi muhafaza etmeyi bilmek olmaktadır.

Mutasavvıfların Kur'an'a bakış açısı, genellikle derin bir maneviyat ve içsel anlam arayışı üzerine odaklanır. Tasavvuf, İslam'ın mistik ve içsel boyutunu vurgular ve manevi bir bağlantı arayışı içinde Kur'an'ı yorumlar. Tasavvuf ehli, Kur'an'ın zahirî ve batınî anlamını birlikte değerlendirirler. Onlar için Kur'an, Allah'ın keliması ve bir rehberdir, ancak sadece harfî düzeyde anlaşılamaz. Kur'an'ın manevi derinliklerini

¹³⁹ İbn Teymiye, **Akıl-Nakil Çatışması**, Tevhid Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 66-67.

¹⁴⁰ İbn Teymiye, **El-Ubûdiyyet**, El-Mektebu'l-İslâmi li't-tabati ve'n-neşr, 1327, s. 50.

¹⁴¹ İbn Teymiye, **İbn Teymiye Küliyatı**, Tevhid Yayınları, İstanbul, 1986, Cilt: 1, s. 35.

keşfetmek, Allah'ın sırlarını anlamak ve manevi yolculuklarında ilerlemek için mutasavvıflar, içsel bir anlayış ve deneyim arayışına girerler.

Tasavvuf ehli, Kur'an'ın zahirî anlamının yanı sıra sembolik ve alegorik anlamlarını da vurgularlar. Onlar için Kur'an'daki hikayeler, semboller ve imalar manevi gerçekliklere işaret eder. Kur'an'ı sadece bir metin olarak değil, aynı zamanda manevi bir yol gösterici olarak görürler. Mutasavvıfların Kur'an'a yaklaşımı, içsel deneyim, kalp temizliği ve Allah'a yakınlık arayışını vurgular.

Mutasavvıfların Kur'an yorumu, geleneksel tefsirlerden farklı olabilir ve özgün bir perspektif sunabilir. Onlar için Kur'an'ın anlamı, içsel aydınlanma ve manevi gerçekliklerin deneyimiyle bütünleşir. Bu yüzden, onların yorumları daha çok manevi öğreti ve deneyimden kaynaklanır.

Elbette, tasavvufun birçok farklı ekolü, tarikatı ve düşünürü bulunmaktadır. Her biri farklı vurgular yapabilir. Dolayısıyla, tasavvuf ehlinin Kur'an'a bakış açısı arasında çeşitlilik olabilir. Ancak genel olarak, tasavvuf, Kur'an'ı manevi bir içgörü ve Allah'a yakınlık arayışı için bir kaynak ve rehber olarak görür.

Konuyla ilgili Mevlâna'nın Mesnevi'sinde yer alan Kur'an'ı yorumlama biçimi tasavvufun Kur'an anlayışına somut bir örnek teşkil edecektir.

Mevlâna Mesnevi'sinde Kur'an'ı şöyle yorumlar:

“Bil ki Kur'an kelamının bir dış anlamı vardır; dış mananın altında da çok azametli bir iç mana vardır.

O için altında, üçüncü bir mana vardır; onda bütün akıllar kaybolur.

Kur'an'ın dördüncü iç manasını ise benzersiz ve emsalsiz Allah'tan başka kimse görmedi.

Ey oğul! Sen Kur'an'dan dış manayı görme; şeytan Âdem'i topraktan başka bir şey görmez.

Kur'an'ın dışı, bir insanın şahsı gibidir; şekilleri görünür, ama ruhu gizlidir.

Bir adamın yüz yıllık amcası ve dayısı, onun durumunu bir kıl ucu kadar görmez.”¹⁴²

Müstakîm Mustafa Niyâzî ise Kur'an'ı üç çeşit şekilde ele almıştır. Bunlardan biri Kur'an-ı Azîm'dir. Bu diğer iki çeşidin aslını oluşturur. Kur'an-ı Azîm'i “Kuşkusuz sana tekrar tekrar okunandan (âyetlerden) yedisini ve yüce Kur'an-ı verdik¹⁴³ âyet-i kerîmesiyle delillendirmiştir. Ona göre yedi lisan, yedi lügat ve yedi huruf şeklinde bu Kur'an Râsulullah Hz. Muhammed'e (s.a.v) indirilmiştir ve bu

¹⁴² Mevlâna, **Mesnevî**, çev, Adnan Karaismailoğlu, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012, Cilt: 3, ss. 350-351.

¹⁴³ Hicr, 15/87.

Kur'an'ın hakikatini Hz. Muhammed'den (s.a.v) başkası bilemez. İkinci nev ise Kur'an-ı Kerîm'dir. Bu, 7 kurrânın Hz. Muhammed (s.a.v) den aldıkları Kur'an'dır. Bu nev'in delili ise şu âyetlerdir:

*“Bakın! Yıldızların yerlerine yemin ederim (75),
Ki bilseniz, bu gerçekten pek büyük bir yemindir. (76)
Kuşkusuz o, değeri çok yüce Kur'an'dır. (77)
(Aslı) korunmuş bir kitaptır. (78)
Ona ancak tertemiz olanlar (melekler) dokunabilir. (79)”¹⁴⁴*
Bu Kur'an'a ancak temizler dokunur, bu nev'i her âlim bilmez, câhil olan hiç

bilemez. Onu bilen âlimler ise Rasûlullah (s.a.v) den bu ana gelinceye kadar âlimler ve kurrâ hafızlar karşılıklı müşâfehe ederek korumuşlardır. Allah kıyamete kadar bu gürûhtan insanları bulunduracaktır. İki cilt arasında bulunan otuz cüzden oluşan Kur'an nev'ine ise Kur'an-ı Mecîd ismi verilmiştir. Bu nev'in delili “O, Kur'an-ı Mecîd'dir. Levh-i Mahfuz da'dır.¹⁴⁵ Yani bu demek olur ki Kur'an'dan bizim elimizde olan kısmı çok cüz'i bir kısımdır. Elimizdeki Kur'an'ın hakiki olanı levh-i mahfuzda saklıdır ve çok daha fazladır. Çünkü Kur'an yedi huruf, yedi lisan ve yedi huruf üzerinedir. Her birini otuz cüz kabul ettiğimizde 210 cüz eder. Her biri birbirinden ayrı yedi kitapta otuzar cüz bulunmuş olup, bu kitaplardan biri ise elimizdeki Kur'an'dır. İşte bu nev Kur'an'a “Kur'an-ı Mecîd” denir. Bu üç çeşidin her biri birbirinin mazharıdır. Kur'an-ı Mecîd Kur'an-ı Kerîm'in, Kur'an-ı Kerîm ise Kur'an-ı Azim'in mazharı kabul edilir. Kur'an-ı Azim hakikatte Hz. Muhammed'in kalbinden, Kur'an-ı Kerîm peygamberlerin ve evliyâların kalbinden, Kur'an-ı Mecîd ise sâlih kulların kalplerinden ibarettir.

Müellif bu bölümün sonunda ise Fâtihâ-i Şerîfe'nin Kur'an-ı Azim'le irtibatını yine 28 sayısı bağlamında ele alarak; Fâtihâ-i Şerîfe'de bulunan zâhiri ve bâtınî iki yedi latîfe, esmâ-i aşere ve Bismillahirrahmânirrahîm ifadesi özde, hakikatte Kur'an-ı Azim'e hâsıldır, bu ise insan için Fâtihâ'nın, Kur'an'ın ve bütün indirilen kitapların, cümle âlemin sırrı ve hakikatidir.

¹⁴⁴ Vâkıâ, 56/75-80.

¹⁴⁵ Burûc, 85/ 21-22.

2.7. SOHBETÜ’L-GÂYE’DE RÜYA MESELESİ

Rüya, gayb âlemi ile görünen dünya âlemi arasında bilgi akışı gerçekleştiren geçittir.

Rüyalar her dönem ve kültürde yer bulmuş, farklı tabirlerle açıklanmış ve üstüne geçmişten günümüze birçok eser yazılmış, düşünceler dile getirilmiştir.¹⁴⁶ Gerek kültürümüzden, gerekse dinimizden aldığımız etkileşimlerle rüyalara genel olarak büyük önem atfedilmiş, dinimizin birçok hadisesinde belirleyici rol oynaması ise Müslümanların rüyalara karşı yüksek inancını güdülemiştir.

Bu bölümde rüyanın mahiyeti, çeşitleri ve bazı İslam sûfilerinin rüya hakkındaki düşünceleri hakkında bilgi verilecek, ardından Müstakîm Mustafa Niyazî’nin rüya hakkındaki düşünceleri aktarılacaktır.

Rüya, sınırların merkezci bir uyararı olmaksızın zihinde kendiliğinden canlanan duyumsal şekil,¹⁴⁷kendi zihinsel etkinliğimizin ürünleri,¹⁴⁸ “uyku sırasında zihinde ortaya çıkan ve bir kısmı belleğe kaydedilebilen ruhsal olaylardır”¹⁴⁹, nefsin (ruhun), kendi ruhânî âleminde, olayların suretini bir anlık görmesidir.¹⁵⁰

Modern psikolojide örneğin psikanalitik yaklaşıma göre rüyalar, bireyin bilinçaltındaki dürtülerinin ifadesidir ve bu dürtüler genellikle toplumsal normlara uygun olmadığı için birey bunları bilinçli olarak ifade edemez. Rüyalar, bilinçaltındaki bu dürtüleri ifade etmek için bir fırsattır.

İslam’a göre ise insan rüyasını ruhuyla hisseder ancak algıladığı, idraki aklı ile gerçekleşmektedir. Kur’an ve sünnette de yer almaktadır. Kur’an’da Hz. İbrahim, Hz. Yusuf, Hz. Yusuf’un zindan arkadaşları ve Mısır hükümdarının gördüğü rüyalar¹⁵¹ açıkça yer alırken Zümer sûresi 42.âyetini müfessirler rüya olarak yorumlamışlardır.

“Allah, (ölen) insanların ruhlarını öldüklerinde, ölmeyenlerinkini de uykularında alır. Ölümüne hükmettiklerinin ruhlarını tutar, diğerlerini belli bir süreye

¹⁴⁶ Batı dünyasında rüya için bkz. Carl Jung, **"Dreams: A Study of the Dreams of Jung, Descartes, Socrates, and Other Historical Figures"**, C. G. Jung Foundation Books Series, 1998.

Sigmund Freud, **"The Interpretation of Dreams" (Rüyaların Yorumu)**, çev. Dilman Muradoğlu, Say Yayınları, İstanbul, 2021.

¹⁴⁷ Tuğlacı, Pars, **Okyanus Ansiklopedik Sözlük**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1985, Cilt:2, s. 661.

¹⁴⁸ Freud, Sigmund, **Düşlerin Yorumu**, çev. Emre Kapkın, Payel Yayınları, s. 100.

¹⁴⁹ Larousse, **Meydan, Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, çev. Safa Kılıçoğlu, Nezihe Araz, Hakkı Devrim, Meydan Yayınevi, 1992, Cilt:17, s. 144.

¹⁵⁰ İbn Haldun, **Mukaddime**, çev. Halil Kendir, Yeni Şafak Yayınevi, Ankara, 2004, Cilt:1, s. 139.

¹⁵¹ Saffat, 101/103, Yusuf, 12/4, Yusuf, 12/ 36, Yusuf 12/43.

(ömürlerinin sonuna) kadar bırakır. Şüphesiz bunda düşünen bir toplum için elbette ibretler vardır.”

Âyet-i kerîmede geçen ölmeyenlerin ruhlarını belirli bir süreye kadar tutma ifadesi rüya tanımına denk olmaktadır.

Kur'an'da yer alan Hz. Peygamber'in rüyası hakkında ise şöyle bir rivâyet yer almaktadır:

*Ve and olsun ki Allah, elçisinin rüyasını doğruladı. Allah dilerse güven içinde (kiminiz) başlarını tıraş etmiş, (kiminiz ise) saçlarınızı kısaltmış olarak korkmadan Mescid-i Haram'a gireceksiniz. Fakat Allah sizin bilmediğinizi bildi, bundan önce size yakın bir fetih nasip etti.*¹⁵²

Mücahid der ki: Hz. Peygamber (s.a.v) Hudeybiye'de bulunduğu sırada rüyasında kendisiyle Ashabının Mekke'ye güven içinde, başları tıraş edilmiş veya saçları kısaltılmış olarak girdiklerini görmüştü. Hz. Peygamber (s.a.v) kurbanları Hudeybiye'de kesince Ashabından bazıları:

*“Rüyan nerede kaldı ey Allah'ın elçisi” dediler. Bunun üzerine bu âyet nazil oldu.*¹⁵³

Hadislerde ise Hz. Muhammed, İslam dininde rüyanın önemli bir yeri olduğunu ve rüyaların belirli bir anlam taşıdığını öğretmiştir. Hadis kaynaklarında Hz. Muhammed'in rüya konusunda söylediği ve öğüt verdiği birçok hadis bulunmakta ve sahabelerin rüyalarıyla ilgili hâdiseler yer almaktadır. Bunlardan birkaçı:

Hz. Muhammed bir hadisinde:

*“Müminin rüyası, Peygamberliğin kırk altıda biridir.”*¹⁵⁴

Yine bir hadisinde ise salih rüya için:

“Ebu Hüreyre'den rivâyetle: Hz. Muhammed şöyle demiştir: Benden sonra, peygamberlikten sâdece mübeşşirat (müjdeciler) kalacaktır!” Yanındakiler sordu:

“Mübeşşirat da nedir?” “Sâlih rüyadır” diye cevap verdi.”

Gerek Kur'an'da gerekse hadislerden verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi bilhassa sahih rüya gelecekte haber de verebilen, Allah'ın seçtiği kullarına ilka ettiği bir kavramdır, mana âlemi ve yaşadığımız dünya arasında geçit yoludur.

Bazı İslam sûfilerine göre ise rüya, misal âlemdir. Sûfilerin uyku ile uyanıklık arasında kalplerine yerleştirilen hal olarak keşf ve ilham rüya ilmine olan ilginin yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Mutasavvıflar, rüyanın sembolik bir dil kullandığını ve her sembolün farklı bir anlamı olduğunu düşünürler. Doğru yorumlanan rüya, kişiyi

¹⁵² Fetih, 48/27.

¹⁵³ Abdulfettah El-Kâdî, **Esbâb-i Nüzûl**, çev. Salih Akdemir, Fecr Yayınları, 2016, s. 325.

¹⁵⁴ Buhârî, Sahîh-i Buhârî, **Dâru Tavki'n-Necât**, Beyrut, 1422, Cilt: 9, s. 31, nr: 6588.

Allah’a yakınlaştırır, nefsinı tanımasına ve bilhassa seyr-i sülûk halinde ona yol göstermesine vesile olur. Kelâbâzî’nin (ö. 380/890) “*Taarruf*” adlı eserinde rüya hakkında anlattığı şu hadise, sûfîlerin rüya hakkındaki durumlarını anlatır:

*“Yusuf b. Hüseyin anlatıyor: ‘Yanımda genç bir derviş vardı. Kur’an okumayı ihmal ediyor; fakat hadis araştırmalarına fazla ilgi gösteriyordu. Rüyasında gördüğü bir zat kendisine; ‘Eğer bana eza vermek istemiyorsan kitabımı oku! Kitabımı okumayı neden bıraktın? Yoksa ondaki hoş hitabımı anlamıyor musun?’ dedi.”*¹⁵⁵

Tasavvuf tecrübî boyutla, deneyimlenerek anlaşılabilen bir ilim olduğu için rüyanın tasavvuftaki değeri elbette diğer ilimlere göre daha fazla olmuştur.

İmam Gazâlî’ye göre rüya, melekut âleminin varlığının delillerindendir.¹⁵⁶ Kalp ile levh-i mahfuz arasında ilham, keşf ve rüya bir geçit sağlar ve levh-i mahfuzda kayıtlı olan ilimler kalbe akseder. Bu yazıların kalbe aksettirilmesi gönül gözünün açılması ile olabileceği gibi bu tecelli bazen de rüya ile gerçekleşir ve başına ne geleceği insana rüya ile bildirilir.¹⁵⁷

Muhyiddin İbnü’l- Arabî rüyayı bedeni bir şehir olarak görerek tasvir eder Allah yarattıklarının içinde en özel olan insana dimağ denilen bir mahalle kıldı. Mülkünü nazar etmesi için insan için kapılar ve pencereler açtı. Bunlar iki göz, iki kulak, burun ve ağızdır. Sonra ise ona bir hazine bina edip buna “Hazîne-i Hayal” ismini verdi. Uyuyan kişinin gördüğü suretler ve rüyalar bu hazineden oluşmaktadır. Hükümetin topladığı vergilerde nasıl helal ve haram mevcutsa. Bu mahzende toplanan vergilerde de böyle helal ve haram bulunduğu için kişinin gördüğü rüyalarda “rüyâ-yı sâdika” ve “adgâsu ahlâm” yani tabire ihtiyaç duyulmayan bir takım perişan rüyalar mevcuttur.¹⁵⁸

Mevlâna’ya göre Allah ile veli kulları arasında rüya bir geçit yoludur. Rüya ona göre bir kaptır ve içinde yer alan ise her zaman değişkenlik gösteren bir meçhuldür.

¹⁵⁵ Kelâbâzî, **Doğuş Devrinde Tasavvuf**, çev. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019, s. 238.

¹⁵⁶ Hatice Betül Güney, **Modern Psikolojinin ve İslam Düşünürlerinin Rüya Anlayışının Karşılaştırılması**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, 2019, s. 37.

¹⁵⁷ İmam Gazâlî, **İhyâü Ulûmu’d-Dîn**, çev. Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, Cilt: 3, s. 41.

¹⁵⁸ Muhyiddin İbnü’l- Arabî, **Tedbîrât-ı İlâhiyye**, çev. Mustafa Tahralı, İz Yayıncılık, İstanbul, 1992, ss. 513-514.

Konumuzun müellifi Müstakîm Mustafa Niyâzî ise rüya bahsine “Sohbet-i Tahkîk Müşâhede İnsân-ı Rûhânî ve Âlemi Rû’yâ” başlığını vermiştir. İnsanın rüyada gördüğü şeylerin bazısı ulvî ve cemâlî iken bazısı süflî ve celâlidir. İnsanın ruhuyla uyku halinde müşahede haline rüya âlemi denir. İnsanı rûhâninin hakikat âleminde gördüğü ile insanı cismânî de gördüğü rüya birbirinin aynısı değildir. Bundan dolayı tabire muhtaçtır. Çünkü tevil âlemi dedikleri rüya âlemidir.

Rüya üç çeşittir. Biri sadık rüyadır. Hz. Muhammed’in Mekke’nin Fethi hakkında gördüğü rüyadır “Andolsun, Allah, Peygamberinin rüyasını doğru çıkardı. Allah dilerse, siz güven içinde başlarınızı kazıtmış veya saçlarınızı kısaltmış olarak, korkmadan Mescid-i Haram’a gireceksiniz. Allah, sizin bilmediğinizi bildi ve size bundan başka yakın bir fetih daha verdi”¹⁵⁹ âyet-i kerîmesi bu rüya çeşidini ifade eder.

Bir diğeri ise te’vile ihtiyaç duyulan rüyadır ve bunun te’vilini bulurlar. Mesela rüyalarında kılıçlarında kan görüp ve kılıçlarının ağzının birkaç yerinde gedik gördüklerinde bunu insan cismiyle açıkladıklarında, kılıcı kendi vücutları, kılıçtaki kan ve gedikleri ise dişleri, şehit olmaları ve yüzlerinden bir miktar kan akmasına yormuşlardır.

Üçüncü rüya çeşidi ise te’vile, tabire ihtiyaç duyulmayan, görüldüğü vecih üzere tasdik edilen rüyadır. Buna “musaddık rüya” denir. İbrahim as’ın rûhânî âlemde İsmail a.s.’ı boğazlarken görüp de teville ihtiyaç duymadan cismânî âlemde oğlu İsmâil a.s.’ı kurban etmeye işaret ettiği rüya gibi. Rüya zahirin aynıdır diyerek te’vil ve tabire müracaat etmemiş, rüyayı hakîkate yorup, Allah’a boyun eğerek oğlu İsmâil yahud İshâk’ı kurban etmeye götürmüştür. Ancak rüya hakîkati gibi değil, rüyayı müevvele yani te’vil edilmiş bir rüya olmuş ve koyun zuhûr eylemiştir. Allahü teâlâ teslimiyetinin mükâfatıyla oğlu Hz. İsmâil’i kurban etmesine müsaade etmemiştir. Koyunun İsmail a.s sûretinde manâ âleminde görünmesi, İbrahim as’ın teslimiyetine işarettir.

Müellif bölümün sonuna rüyanın bazısının ise adgâsu ahlâm yani şeytandan gelen rüyalar olabileceğini eklemiştir. Bu nev rüyalar illetli mizaçtan ve teşviş-i hâtıradan zuhûr eder der ve bundan dolayı gerçekleşmeyeceğini düşünür.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Fetih, 49/27.

¹⁶⁰ Niyâzî, Sohbetü’l-Gâye, 49b-50a-50b.

“Dünya, uyuyan birinin gördüğü rüyadır.” Hepimiz zaman zaman rüyalar görür, yorumlarına ihtiyaç duyar ve nihâyetini merak ederiz. Bazı rüyalarımız hayırlı bazıları ise hayırsız çıkar. Bunların hepsi Allah’ın dilemesiyle olmaktadır. Önemli olan gördüğümüz sâdık rüyalardan aldığımız ders, haberdur. Görülen her rüya, görenin içini yansıtan bir ayna görevi görür. Örneğin rüyada görülen bir hayvan gören kişinin nefsinde hangi hayvan sıfatının mevcut olduğuna işaret edebilir.¹⁶¹ Herkes bunun anlamına vâkıf olup, yorumlayamaz, rüya yalnızca tabir ilmiyle donanmış kişilere anlatılır. Öyle ki Allah kuluna isterse rüyasında cennet nimetlerinin manevi lezzetine henüz bu dünyadayken erişme imkânı sağlar.¹⁶² Ancak kul bunu yanlış kişiye yorumlattığı sürece zevkine erişemez.

2.8 SOHBETÜ’L-GÂYE’DE İBNÜ’L-VAKT

“İbnü’l-vakt” zamanın farkında olan şuur sahibi Müslüman demektir. Şuur kelimesi popüler kültürde, günümüzde “Awareness” yani “Farkındalık” olarak tanımlanmaktadır. Bu tabir tasavvuf ilminde ise İbnü’l-vakt olarak geçer. İbnü’l-vakt hakikati arayan kişidir. Hakikat peşinde kul, evvela “ân”ın hakikatini aramalıdır. Tasavvufta her “ân”ın kıymetini bilip, ona göre geçirmek öğütlenir. “Zaman” ilmi değil, “zamanın” ilmidir. Bu dünyaya Müslüman olarak gelen kul, boş vakit geçirmeye, ömrünü malayani işlerle harcamaya ve lalettayin yaşamaya değil; her ânın farkında olarak, her günün bir önceki günden dini ve ahlaki olarak farklı olmasını sağlayarak, ânını değerlendirerek, “(İki günü aynı olan, [her gün ilerlemeyen, yeni bir şey öğrenmeyen] ziyan etti”¹⁶³ hadisini kendine düstûr edinerek, bugününü dününden iyi yaşamaya çalışan, şuur sahibi biridir. Yarın acaba başıma ne gelecek diye düşünmez, dündeki günahını düşünmez ya da sevabına odaklanmaz, anda kalır, ibadetini son ibadeti gibi gerçekleştirmeye çalışır.

"İbnü’l-vakt" genellikle zamanın oğlu veya zamanın çocuğu anlamına gelir. Bu terim, zamanın ötesine geçmeyi, ânın derinliğini ve zamanın ilahi boyutunu ifade etmek için kullanılır. Vakt sözlükte “İçinde bulunduğun andır. Eğer vakit Hakk’ın

¹⁶¹ Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri&Deyimleri Sözlüğü**, Anka Yayınları, İstanbul, 2004, s. 526.

¹⁶² Annemarie Schimmel, **Halifenin Rüyalari**, çev. Tuba Erkmen, Sufi Kitap, İstanbul, 2023, s. 271.

¹⁶³ Gazâli, **İhyâ**, Cilt: 4, s. 335.

tasarrufu altında ise, rıza göstermen ve teslim olman gerekir ki böylece vaktin hükmüyle olmuş olursun ve aklına O'ndan başkası gelmez. Şayet söz konusu vakit senin yapıp etmenle alakalıysa, sadece seni ilgilendiren şeyle ilgilen, geçmiş ve geleceği düşünme. Zira geçmişi telafi etmeye çalışırsan içinde bulunduğu vakti zayi edersin; gelecekteki bir şeyi düşünmekte böyledir. Çünkü geleceğe ulaşamayabilirsin ve vakti de elinden kaçırsın. Bu nedenle muhakkik “Sufi ibnü’l-vakt (vaktin oğlu) dur” demiştir.¹⁶⁴ Sufilere göre değerli olan “an”dır. Müslüman “an” da yaşıyandır. “Unutmayın ki Allah’a yakın olanlar, gelecekte dolaylı kaygı geçmişten dolayı keder duymayacaklar.”¹⁶⁵ “O her an yeni bir şen’dedir (yaratma halindedir).”¹⁶⁶ Âyetlerde de geçen ifade bize kulun vaktinin kıymetini bilip, onun her ânını kıymetli geçirmeye çalışmamızı öğütler. Bundan dolayı bu isim tasavvuf literatüründe birçok eserde mutasavvıflar tarafından kullanılmıştır. Bunlardan birkaç tanesi:

“Geçmiş ve gelecek Tanrı’yı bizim gözümüzden saklar. Her ikisini de ateşe atıp yakmak lazım. Sûfî “İbnü’l-vakt”tir. Fakat vakitten de kurtulmuştur halden de...” Mevlâna ibnü’l vakt¹⁶⁷ için bu cümleleri söylemiştir.

Şah Velîyullah Ayıntabî “Bikrû’l-Vakt fî Mârifeti Sülûki İbni’l-Vakt ve Ebi’l-Vakt” adlı risalesinde İbnü’l-Vakt için özgün bir tanım yapmıştır. Ona göre ibnü’l-vakt olmakla İîşirah suresinin yedi makamı kişiye sırayla açılmaya başlar. O şöyle söyler:

Allâhü Teâlâ tavırların hakikatini şöyle açıklamıştır: “Biz senin sadrını açıp genişletmedik mi?” (İnşirâh, 94/1). Bu âyet, birinci tavra işaret eder. Bu, insanın “sadr” makamıdır. Bunu, ibnü’l-vakt konusunun başlangıcında anlattık. Bu makamın zikri, dille cehrî ve sağdan sola doğru yapılır. Sonra onu düzelterek şöyle dedi: “Yükünü üzerinden kaldırmadık mı? O ki senin belini bük müştü.” (İnşirâh, 94/2-3). Bu âyet, ikinci tavra işaret eder. Bu, “kalp” makamıdır ve muhabbetin mazharıdır. İbnü’l-vakt’in belini bük en şey, onu levvâme/kınayan hevânın yüküne hazırlar. Bu, muratlarına ulaşma arzusunun son vaktidir. Sükûna ermeyen hevâsının onu aldığını görürsün. Hevâ, ancak levvâme olan zahırdan/belden hevâyı kesip atmak için müşâhedenin en zor aşaması olan murâkabeye devam ederek ve hafî/gizli zikirle sükûna erer. Sonra onu zikredenler arasında yücelterek şöyle dedi: “Senin için zikrini/şanını yüceltmedik mi?” (İnşirâh, 94/4). Bu âyet, üçüncü tavra işaret eder. Bu, aşk mâdeninde “ruh” makamıdır. İbnü’l-vaktin İsm-i A’zam zikrine tefekkür tamamlanıncaya kadar devam etmesi, bin yıllık ibadetten daha hayırlıdır. Sonra bunu açıklayarak şöyle dedi: “Elbette zorluğun yanında bir kolaylık vardır.” (İnşirâh, 94/5). Bu âyet, dördüncü tavra işaret eder. Bu, müşâhedenin gaybı ve mücâhedenin aynıyla beraberindekinin varlığı üzere “sır” makamıdır. İbnü’l-vakt, sülûkun

¹⁶⁴ Kâşânî, **İstılâhâtü’s-Sûfiyye**, s. 19.

¹⁶⁵ Yunus, 10/62.

¹⁶⁶ Rahman, 55/29.

¹⁶⁷ Mevlâna, **Mesnevi-i Manevi**, çev. Derya Örs ve Hicabi Kırlangıç, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, s. 355

ortasındadır. Rabbine dönmekle mutmainne makamında olan salik için hitap vaktidir. Sonra Celâl ve Cemâl isimleriyle onu teyit etmek için şöyle dedi: “Gerçekten, zorlukla beraber bir kolaylık vardır.” (İnşirâh, 94/6). Bu âyet, beşinci tavra işaret eder. O, tecerrüd (mâsivâdan soyutlanarak sadece Allah’a yönelme) mâdeninde “sırr-ı sır” makamıdır. Ebu’l vaktin bidâyeti/başlangıcıdır ve ebu’l-vakt, fakrın zorluğundan fahrın/övünçün kolaylığına doğru ilerler. Bu, seyr anı’llâhda gınâdan sonra Siddîk’in (r.a.) iftihârı gibidir. O, sâliklerin yanından ihtiyârî ölümle geçmişti. Bu hususta Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Ölmeden önce ölünüz.” (Aclûnî, 1405: II/29). “Kim yeryüzünde yürüyen bir ölü görmek isterse Ebûbekr’e baksın.” Sonra davet ederek şöyle dedi: “O halde, boş kaldığın zaman hemen bir işe koyul.” (İnşirâh, 94/7). Bu âyet altıncı tavra işaret eder. Bu, “sırr-ı hafî” makamıdır. Bu sır hazineleri saliklerden hiçbirisine zuhûr etmez, sadece ebu’l-vakte zuhûr eder. Seyr u sülûk kitabındaki mukarreblerin sünnetinin zıddı olan ebrârın lisaniyle anlatılan evliyânın menkibelerini anlamaya ihtiyaç duymaz. Rasûlullâh’ın (s.a.v.) şu hadisinde söylediği gibi: “Müminin firâsetinden sakınınız, çünkü o, Allah’ın nûruyla bakar.

Kelime-i tevhid hariç peygamberlerin şeriatlarının ve amellerin hükmünü kaldıran Rasûlullâh’ın (s.a.v.) şeriatına tabi olur. Kelime-i tevhid, “lâ ilâhe illallâh”tır (Allah’tan başka ilah yoktur). Allah şöyle buyurur: “Bilesiniz ki, kalpler ancak Allah’ı anmakla huzur bulur.” (Ra’d, 13/28). Yani bu yolculukta aşamalı olarak makamın gereklerini yerine getirdiğinde (boş kaldığında) yönel, yani cem’i-cem makamına hazırlanarak teveccüh et. Bu hususta şöyle denilmiştir: “İbnü’l-vakt olan sûfî bidâyette; ebu’l-vakt olan sûfî nihayettedir.” Hafî makamının sahibi için talep vakti, Rasûlullâh’ın (s.a.v.) özelliklerinden nihâyetlerin nihayetinde olmaktır. O; yetim, fakîr, miskin ve ümmî idi. Onun ümmiliği, tarîkat hakkında kâbe kavseyn makamından ev ednâ makamına kadar makbul olan iyilikleri tamamladıktan sonra ledünnî ilme muhtaç değildi. Bu makam, Rasûlullâh’ın (s.a.v.) bidâyet halidir. Hasletlerin sahibi olmak için farktan ceme sefer vaktinde mekruhların kabulü ile olur. Bu, fakr makamının sonudur. Onun için Rasûlullâh (s.a.v.), sûfilerden ileri gelen kişilere göre teferrüd makamındadır. Sonra bu mekruhlarla birlikte kulluğunu kemâle erdirmek için şöyle dedi: “Ve yalnız Rabbine yönel.” (İnşirâh, 94/8). Bu âyet, yedinci tavra işaret eder. Peygamberler ve veliler vasıtasıyla ona eklenmiş şeylerin kendisinden kalkması için tevhid mâdeninde “sırr-ı ahfâ” makamıdır. Hakk’ın ızharı için halka davet vaktidir. Yani ebu’l-vakt makamından ibnü’l-vaktin haline geçmektir. Çünkü o, fakîrlerden havâssü’l-havâs olanlar için bu davette en uzak maksattır.”¹⁶⁸

Son olarak Alaeddîn Attâr (ö. 802/1400) bu konuda sûfilere şu cümleleri söylemiştir:

Hâtırayı yok etmek zordur. Ben kalbimi hâtıralardan yirmi sene uzak tuttum. Hâtıralar sonra yine geldi ve durmadı. Hâtıraların gitmesi güven vermemeli ve gelmesi de ürkütmemeli. Kalbi sürekli kaplarsa tedbir almak gerekir. Havâturdan

¹⁶⁸ Hamide Ulupınar, “Şah Velîyullah Ayıntabî’nin Bîkrü’l-Vakt fî Mârifeti Sülûkî İbni’l-Vakt ve Ebi’l-Vakt Adlı Risalesi ve Kalbin Makamları”, *Social Sciences Studies Journal*, İzmir-2018, Cilt: 4, Sayı: 16, ss. 1306-1307.

*muḥâfaza olmak demek, kalbe hiç hâtıranın gelmemesi demek değildir. Gelen hâtırayı sürekli tutmamak gerekir. Akan suya dökülen yapraklar suyun seyrine nasıl mâni olmaz ise kalbe gelecek geçici hâtıralar da böylece zikre mâni olmazlar. Havâtır bâzen gelir gider. Sen bunu gözünde büyütme, bu hâle üzülmeye ve zikre devam et.*¹⁶⁹

Müstakîm Mustafa Niyazi'ye göre ise ibnû'l-vakt, sûfinin olması gereken noktadır. Dünyanın dönmesi, zamanın hesabı, burçların devirleri, kıyametin kopması, kıyâmet alâmetleri gibi konulardan bahsetmek ibnû'l-vakt olan sûfiye tat vermez. İbnû'l-vakt demek; geçmiş, geleceği, uzağı, yakını düşünmeyen ve kendini ilgilendirmeyen herhangi bir konu ile ilgili fikir beyan etmeyen demektir. Buna göre kıyâmet alâmetleri, haşr, mîzân, cennet-cehennem bunların hepsinin muḥâsebesi sûfinin yapacağı iş olmamalı, bunları sûfi nefsinde bulundurup kendini nefis tezkiyesi ile ânın değeri ile hazır etmelidir. Âfaktakini beklemek yerine enfüste alacağını almalı, tutacağını tutmalı ve geçeceğinden geçmelidir. Vakit geçtikten sonra yapılan hayıflanmanın sonucu ancak nedâmet olur.¹⁷⁰

2.9. SOHBETÜ'L-GÂYE'DE KİYÂMET ALÂMETLERİ

Kıyâmet, her şeyin bir sonu olan dünyanın kendisinin bir sonu olduğunu bize hatırlatan belirtilerdir. Sözlükte “yaratılanların hesap vereceği diriliş günü”¹⁷¹yeniden dirilme¹⁷² öldükten sonra ebedi hayatta dirilmek¹⁷³ gibi anlamlara gelir. Kıyâmet sadece insanlığın değil yaratılan her şeyin sona erdiği, Allah'ın bize emanet verdiği her şeyi biz de dahil olmak üzere geri aldığı olaylar bütünüdür. “Hayır, andolsun ki kıyâmet saatine ant olsun ki, ve hayır, andolsun ki insan, Rabb'inin huzuruna çıkarılacaktır.”¹⁷⁴ Günlük yaşantımızda tecrübe ettiğimiz her şey geçicidir. Üzüntülerimiz, mutluluklarımız, çocukluğumuz, gençliğimiz gibi her ân ve her yaşadığımız tecrübeler sonludur. Kıyâmet de dünyanın sonudur. Yüce Allah bize kıyameti âyetlerinde sembolik ifadelerle bildirmektedir.

¹⁶⁹ Tekin Yürektürk, **Tasavvufta Vakt Kavramı**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2010, s. 50.

¹⁷⁰ Niyâzî, **Sohbetü'l-Gâye**, 56a-56b.

¹⁷¹ Mustafa, **Mucemu'l-Vasît**, Cilt: 1 s. 768

¹⁷² Kadir Güneş, **Arapça-Türkçe Sözlük**, Mektep Yayınları, İstanbul, 2014, s. 989.

¹⁷³ Kâşânî, **İstilahâtü's-Sûfiyye**, s. 83.

¹⁷⁴ Kıyâmet, 75/ 1-3

Sana kıyâmetin ne zaman kopacağını soruyorlar. De ki: "Onun bilgisi ancak Rabbimin katındadır. Onu vaktinde ancak O (Allah) ortaya çıkaracaktır. O göklere de, yere de ağır basmıştır. O, size ancak ansızın gelecektir." Sanki senin ondan haberin varmış gibi sana soruyorlar. De ki: "Onun bilgisi sadece Allah katındadır. Fakat insanların çoğu bilmiyorlar."¹⁷⁵

Âyette belirtildiği gibi ne zaman gerçekleşeceği hususunda bilgi sahibi olan yalnızca Allahu Teâlâ'dır. O bize âyetlerinde buna hazır olmamız gerektiğini hatırlatır. Kıyâmet alâmetleri, İslam dininde son günlerin yaklaştığını ve insanların ahirete hazırlanmaları gerektiğini hatırlatan bir uyarıdır.

*"Göğün yarıldığı, yıldızların dağılıp döküldüğü bir günde, cehennem alevleri yüksek bir alev gibi kabarır." "Gök yarıldığı zaman,
Yıldızlar saçıldığı zaman,
Denizler fışkırıp aktığı zaman,
Mezarlar yayıldığı zaman,
Herkes, işlediği amelin karşılığını görecektir." "Yeryüzü sarsıldığı zaman, yeryüzü içindeki ağırlıklarını atar. İnsan, 'Neden böyle oluyor?' diye sorar.
O gün yeryüzü, kendisine haber verilen haberleri anlatır." "Ve kıyamet anında Sur'a üfürülür, Ve gök parçalanır, patlar, Ve dağlar, toz duman olur."*

Bu âyetler, kıyâmetin geldiği, insanların diriltileceği, yeryüzünün sarsılacağı ve evrenin büyük bir değişim geçireceği gibi kıyâmetle ilgili temaları içerir. Kur'an'da daha pek çok âyette kıyâmetle ilgili bilgiler ve işaretler yer almaktadır. Kur'an'ın bu âyetleri, Müslümanlar için kıyâmetin gerçekliğini ve önemini vurgular. İnsanları ahirete hazırlanmaya teşvik eder. Yukarıda yer alan âyetler bize mümkün varlık olan âlemin de sona ereceğini gösterir. Mümkün olan şey sonludur, bir gün biteceği malumdur. Geride kalacak olan varlığı zaruri yokluğu muhal olan Allah'tır. *"Yeryüzünde bulunan her şey fanidir. Ancak azâmet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacaktır."*¹⁸⁰ Bu âyetler ise bize mümkün ve sonu olan varlıklar olduğumuzu hatırlatmaya yeterlidir. Kıyâmette sonu olan bizlerin ve yaratılan bütün âlemin sona geldiği olaydır. Kıyâmet ile ilgili birçok görüş öne sürülmektedir. Her ilim dalı kıyamete kendilerine göre yaklaşır. Bir selef âlimi olan İbn Kesir (ö.774/1373)

¹⁷⁵ Araf, 7/187.

¹⁷⁶ Mürselât, 77/8-10

¹⁷⁷ İnfitâr, 82/1-5

¹⁷⁸ Zilzal, 99 / 1-5

¹⁷⁹ Hakka, 69/13-15

¹⁸⁰ Rahman, 55/26-27.

kıyâmetin gerçekliğini ve mümkünliğini görünen âlemden örnekler vererek şu şekilde açıklamıştır:

“Kâinat, uçsuz bucaksız bir boşluk. Orada sayılamayacak kadar yıldızlar ve gezegenler dönmekte. Tıpkı belli bir yüzey üzerinde, tasavvur edilebilecek en büyük hızla donan milyonlarca topağ gibi... Bu dönüşün bir gün tahayyülü imkânsız büyük bir çarpışmaya dönüşmesi mümkündür. O dehşetli anda, kâinatta bulunan cisimler, daha çok modern nükleer silahlarla teçhiz edilmiş, binlerce bombardıman uçağına benzerler... Bu uçaklar havadaki hedeflerine ulaştıktan sonra, bir anda parçalanarak kül olurlar. Fezadaki yıldızların birbirlerine çarpmasında hayret edilecek bir şey yoktur. Esas hayret verici tarafı, bu kadar yıldızın birbirine çarpmadan eşsiz bir nizam içinde seyretmeleridir. Astronominin yapmış olduğu araştırmalar gök cisimlerinin yekdiğeriyle çarpışmasının imkân dahilinde olduğunu doğrulamaktadır. Aynı zamanda güneş sisteminin varlığı ve bazı yıldızlar arasında meydana gelen eski büyük bir çarpışmanın vukûu etrafında dönen haberleri kuvvetlendirmektedir. Bu çarpışmayı büyük çapta tasavvur ettiğimiz zaman kıyamet gününün imkân dahilinde olduğunu daha iyi anlarız ... işte böyle bir hadise kıyamet dediğimiz hengâmenin ta kendisi olabilir...”¹⁸¹

Ömer Nasûhi Bilmen (ö. 1883/1971) ise Kıyâmet sûresinin tefsirinde kıyâmeti inkâr edip, ahireti unutan insanlar için dünyanın muvakkat olduğunu söyler. Sona gelindiğinde Allah’ın tayin buyuracağı yerlerde insanlar ruhlarını teslim edeceklerdir. Vefat halinde ruhları Allah’ın izni ile ruhlar cesetten ayrılacak ve bazı yüzlerin parlak olurken, bazı yüzlerin parlayacağını düşünür¹⁸²

Mutasavvıfların bu konudaki düşüncesine geldiğimizde ise kıyâmete insanın ölmesini de dahil ederler. Buna göre üç türlü kıyâmet vardır. Bunlardan biri insanın tabîi ölümünden sonra başlayan berzah hayatına geçti. Buna küçük kıyâmet denir. İkinci ölüm ise dünyadayken ölmeden ölmek, ebedî hayatta dirilmektir. Bu “*Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine nur verdiğimiz kimse*”¹⁸³ âyetinde belirtilen orta kıyâmettir. Büyük kıyâmet ise insanın Allah’ta fenâ bulduktan sonra gerçek hayatta dirilmesidir.¹⁸⁴ Kâşânî ise Kıyâmet suresinin ilk âyetlerinde “*Kıyamet gününe yemin ederim. (Kusurlarından dolayı kendini) kınayan nefse de yemin ederim (ki diriltilip hesaba çekileceksiniz)*”¹⁸⁵ belirtilen nefs-i levvame ve kıyâmetin ardı ardına yemin

¹⁸¹ İbn Kesîr, **Hadislerle Kur’an-ı Kerîm Tefsiri**, çev. Bekir Karlığa, Çağrı Yayınları. İstanbul, 1983, Cilt: 1, ss. 298-299.

¹⁸² Ömer Nasûhi Bilmen, **Kur’an-ı Kerîm’in Türkçe Meali ve Âlisi Tefsiri**, Bilmen Yayınevi, İstanbul, Cilt: 8, ss. 3908-3909.

¹⁸³ Enâm, 6/22.

¹⁸⁴ Kâşânî, **İstilahâtü’s-Sûfiyye**, s. 84.

¹⁸⁵ Kıyamet, 75/1-2.

edilen ibareler olması “kıyâmeti tasdik eden, vukuunu ikrar eyliyen, esbabını hazırlayıcı olan, nefsi levvame” olması sebebiyledir. Burada kastedilen nefsin yani kişinin ölümüdür, bunun delili ise bu âyetten sonra “öldükten sonra diriltileceksiniz” âyetidir. Burada bahsedilen kıyâmet-i suğradır.¹⁸⁶ Muhyiddin İbnü'l-Arabî de tefsirinde aynı görüşleri dile getirmektedir¹⁸⁷

Mutasavvıflara göre, kıyâmetin gerçek anlamı, insanın nefsiyle olan mücadelesini ve Allah'a yakınlaşma yolunda geçirdiği içsel bir dönüşümü ifade eder. Kıyâmet, kişinin dünyevi arzularından, nefsinin egosundan ve maddi dünyaya olan bağlılığından kurtulup, içsel bir aydınlanmaya ve Allah'ın birliğine doğru yönelmesini simgeler. Bu süreçte, kişi kendi benliğini aşarak, ilahi gerçekliğin farkına varır ve ruhsal bir uyanış yaşar.

Mutasavvıflar, kıyâmeti genellikle dışsal bir olay olarak değil, içsel bir deneyim olarak yorumlarlar. İnsanın ruhsal yolculuğunda, nefsin ölümü ve Allah'ın hakikatine ulaşma gibi sembolik anlamlara sahip olan kıyâmet olayları yaşanır. Bu süreçte, kişi öz benliğini terk eder, nefsiyle mücadele eder ve Allah'ın rahmet ve sevgisiyle dolup taşar.

Tasavvufa göre kıyâmet nasıl insanın iç halinden kaynaklanan bir olgu ise, kıyâmet alâmetleri de nefis, ruh gibi manevî boyutla özdeşleştirilerek açıklanır. Müellif Müstakîm Mustafa Niyazi de kıyâmet alâmetlerini tasavvufi bağlamda ele almış ve insanların halleri, nefsin durumları ile ilişkilendirerek yorumlama cihetine gitmiştir.

2.9.1. Deccâl

Deccâl, "sahte mesih" veya "düzenbaz" anlamına gelir. İslam geleneğine göre, son zamanlarda ortaya çıkacak olan bir kişidir. Deccâl'in özellikleri, kötücül, aldatıcı ve insanları Allah'a isyan etmeye teşvik eden bir kişi olarak tasvir edilir.

Hadislerde ve İslam âlimlerinin yorumlarında Deccâl'in çeşitli özellikleri anlatılmaktadır. Bunlar arasında Deccâl'in tek gözlü veya kör olduğu, kudretli bir lider

¹⁸⁶ Abdurrezzâk Kâşânî, **Te'vilâtü'l-Kâşânî**, çev. Ali Rıza Doksanyedi, Kadioğlu Matbaası, Ankara, 1987, Cilt: 3, s. 222.

¹⁸⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, **Te'vilâtü'l-Kur'an**, çev. Vahdettin İnce, Kitsan Yayınları, İstanbul, s. 1377.

olduğu, büyücü yeteneklere sahip olduğu, insanları aldatmak için mucizeler gerçekleştirdiği ve İsa'nın ikinci gelişiyse sona ereceği gibi özellikler bulunur.

Deccâl'in çıkışı ve etkisi, İslam inancında kıyâmet öncesi dönemde meydana gelecek büyük bir sınav olarak kabul edilir. İslam geleneğinde, Deccâl'in ortaya çıkışı ve sonrasındaki olaylar, son zamanlarla ilişkili önemli bir parçadır ve Müslümanlar, bu fitneye (imtihana) karşı uyanık olmayı, doğru inanca ve ahlaki değerlere sıkı sıkıya bağlı kalmayı öğütlenirler. Hadislere baktığımızda “Deccâl” ile ilgili birçok açıklama görmekteyiz. Bunlardan birkaçı şunlardır:

*Deccâl'in bir gözü siliktir(kördür). İki gözünün arasına “kâfir” yazılmıştır.”¹⁸⁸
Şüphesiz ki onun bir yanında su bir yanında ateş vardır. Ateşi, soğuk sudur ve suyu da ateştir. Dikkat edin kendinizi helak etmeyin¹⁸⁹
Kim Deccâl'i duyarsa, ondan uzak dursun. Allah'a yemin olsun ki, herhangi bir insan Deccâl'in yanına mümin olduğunu söyleyerek gelir de şüphelerin sevk etmesinden veya şüphelerin yönlendirmesinden dolayı ona tabii oluverir¹⁹⁰*

Tasavvufî literatürde ise Deccâl nefsin baş kaldırışıdır. Nefis kötülüğü emrettiği vakit, doğru yolda olan insanı saptırabilir. Doğru yolda olan bir insanın nefsi ile ahbablık etmesi durumu, Deccâl zuhûr ettiği vakit insanların yedikleri ve içtikleri nimetleri ancak onun yanındayken edinebilmeleri anlamına gelmektedir. İşte bunu emreden nefis Deccâl'dir. Bu küçük kıyâmettir, insanın kıyâmetidir.¹⁹¹ Müstakîm Mustafa Niyâzî de bu şekilde bir tanımla her insanın kendi kıyâmeti (ölümü)nden önce vukû bulacak olan alameti nefisle ilişkilendirerek ele alır.

Müstakîm Mustafa Niyâzî'ye göre Deccâl-i enfûsî derviş için nefsinin mekrlerinden biridir. Örneğin şeriatteki itikadi ve ameli meselelerden her birini kendine göre te'vil edip, farz ve vacip olanı terk etmeye meyleder ve farz ve vacip olan itikadi meseleyi inkâr cihetine giderse nefsinin hirasına kapılır ve bunu doğru kabul ederek o günahı işler. Fiiliyatta mürtekib-i kebîre ve günahları helal saymasından dolayı kafir kabul edilir. Böylece emirleri terk etmesini helal sayması da küfür olarak nitelendirilir. Buna teşebbüs eden bile kâfirdir. Bunun tam tersi ise “kerîm insan”dır. Sâlik insana bundan ziyade şerli Deccâl olmaz ve bu meşrep bütün meşreplerin en

¹⁸⁸ Müslim, **Sahîh-i Müslim**, Dâru İhyâu't-Türâsu'l Arabî, Lübnan, 1972, bab: 20, s. 2248

¹⁸⁹ Müslim, **Sahîh**, bab: 20, s. 2249.

¹⁹⁰ Said Havva, **El-Esas fi's-Sünne (Hadislerle İslam Akaidi)**, çev. M.Ahmet Varol ve diğerleri, Aksa Yayınları, İstanbul, 1997, Cilt: 4, s. 370.

¹⁹¹ Abdülkerîm Cîlî, **İnsan-ı Kâmil**, çev. Abdülkadir Akçipek, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1980, Cilt: 2, ss. 223-227.

kötüsüdür, bu şekilde ölüm gelirse aşağıların en aşağısında yer alır ve azabı devamlı olur.

Müellif son kısımda ise bu kısımda olanlara vasiyette bulunur. Bu davranış biçiminde olan kişi nefsinin Deccâl olduğunu bilmeli, hakkı kabul etmeli, bâtıldan geçmeli, günahlarının hepsinden bir bir geçip, kalan ömrüne sahip çıkmalıdır.

Şayet bu günahlardan bir anda geçerse nefsi mehdilikle tanışır. Sâliğin bu deccal huylardan geçmesi üzerine farz-ı ayndır. Eğer geçerse nefsinin mehdî ve Îsâ-i rûhâniyesiyle tanışır ve “Allah kullarından dilediğini doğru yola ulaştırır” sırrına vâkıf olur.¹⁹²

2.9.2. Dâbbetü'l-Arz

*“Söylenen (kıyâmet) başlarına geldiği zaman, onlara yerden bir yaratık çıkarırız da insanların âyetlerimize kesin bir şekilde iman etmedikleri konusunda onlarla konuşur.”*¹⁹³ Âyet-i kerîmede açıkça ismi geçen varlık dâbbetü'l-arz'dır. Âyetin müfessirler tarafından ele alınışını incelediğimizde doğru bilgilere ulaşmaktayız. Dabbe kelime anlamı olarak “debelenen şey”¹⁹⁴ anlamını taşımaktadır. “Dâbbetü'l-Arz” ise yerde debelenen canlı anlamını taşımaktadır. Hadislerde geçtiğine göre bu varlık, insanlar iyiliği emretmediği, kötülüğü ise yasaklamadığı yani emri bi'l-maruf nehyi ani'l münker yapılmadığı zaman vücut bulacaktır. Bir hadiste kıyâmet sahneleri şöyle anlatılmaktadır:

*İbn Ömer ve diğerleri dedi ki: En doğrusunu Allah bilir, Deccal'in ortaya çıkışından sonra yeryüzünde insanlara karşı Allah'ın dilediğine fitneyi artıracak. Sonra Meryem oğlu İsa tarafından öldürülecek. Yeryüzünde tek din İslam olacak. Sonra bir takım olaylar yaşanacak, İsa a.s.'in ölümünden sonra işler değişecek. Dabbe çıkacak, kafirlerin yüzünü siyaha, müminlerin yüzünü ise beyaza boyayacak.*¹⁹⁵

Bildirildiğine göre bir elinde Musa as.'ın asâsını, bir elinde ise Süleyman a.s.'ın mührünü taşıyacaktır. Şekli tam olarak bilinmemekle birlikte, Mekke'de çıkacağı

¹⁹² Niyâzî, Sohbetü'l-Gâye, 56b-57a-57b.

¹⁹³ Neml 27/82.

¹⁹⁴ Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, Cilt:6, s.359.

¹⁹⁵ Ebî Talip, Ebî Muhammed Mekkî bin, **El-Hidâyet İlâ Bulûği Nihâyet**, Câmiatü's-Şârika, Birleşik Arap Emirlikleri, 2008, Cilt:8, s.5466.

bildirilse de bu kesin bir görüş değildir. Kafirle kafır, müminle ise mümin olacaktır.¹⁹⁶ "Dâbbetü'l-Arz" kavramıyla ilgili çeşitli yorumlar ve spekülasyonlar bulunmaktadır. İslam âlimleri ve yorumcuları, bu ifadenin sembolik veya alegorik bir anlama sahip olduğunu düşünerek farklı açıklamalar sunmuşlardır. Kimi yorumlarda "Dâbbetü'l-Arz", insanların günahlarına karşı bir uyarı veya kıyametin yaklaştığına dair bir işaret olarak değerlendirilirken, diğer yorumlarda ise bu ifadenin gerçek anlamda ortaya çıkacak bir canlıya atıfta bulunduğu düşünülür.

Tasavvufi görüşte ise gerçek dabbe çıkmadan evvel, insanın nefsinde zuhuru olur. Allah'ın rızasından mahrum olan insan, suret-i nefs-i dabbesinin esiri olur.¹⁹⁷

Müellif Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin yararlandığı kaynaklardan biri olan Abdülkerim Cîli ise bunu şöyle yorumlar. Ona göre beşerî tabiattan, mukaddes ruh insanda görünür. Bunun görünmesi ise kötü ve alçaltıcı işlerden uzak durmaktır. Bu halde bulunan kişiye büyük bir keşf nâil olur, mukaddes ruh tarafından işlenerek, her şey ona bildirilir. Kalp gözü açılır ve bâtinî dünyada bulunur. Bu hallerin sırrını saklamayı ise ona öğretir. Bunların neticesinde ise insan tasdik makamından, refik-i âlâ'daki yakîn makamına yükselir. Bu ise kuluna yüce Allah'ın bir lütfudur, kuluna ihsanıdır. Çünkü insan bu makama erişebileceğine, zâtında böyle hasletlerin olduğunu bilemez. Bu makama kul, ancak Allah'ın keşf ve ilhamıyla mazhar olabilir. Tıpkı insanların bu emrin hakikatine Dabbe'nin zuhurundan sonra kâil olacakları gibi.

İrfan sahibi bir kimse de bu anlatılan ilahi gerçeklikleri kabulünün: ruhun tabiattan ayrılması, engellerden kurtulması sonucu gerçekleşir.¹⁹⁸

Müellif Müstakîm Mustafa Niyâzî'ye göre ise dâbbetü'l-arz, akl-i muâdil demektir. Yani kâmil akıl, ahirete ağırlık veren meâd akıldır. Bu akıl, güzel ile çirkin, celâl ile cemâl, iyi ile kötü bunun gibi hasletlerin her birini birer birer fark etmek ve ayırmakla yaşanır. Adalet ise bu şekilde sağlanır. Akl-ı meâd her şeyin aklen ve şeran hakikat olduğunu bilerek aklını buna göre kullanır. Örneğin şer'î emirlerle kulun mükellef olması ve ona vaktinde uymasıdır, vakti geldikçe ânı işlemesidir. Böylece âkil bir kul olarak şeran yasaklanmış şeyleri terk eder ve ayn-i kemâle ulaşır. Celâl ile cemâli ayırarak fiil ile terki cem etmiş olur. Bu şekilde ise cem'i-cem makamına ulaşır.

¹⁹⁶ Ebî Ali Fazl b.Hasan Tabersî, **Mecmau'l-Beyân fî Tefsîru'l-Kur'an**, Hacı Seyyid el-Mahmud Kitapçı, Tahran, 1395, Cilt: 7-8, s. 234.

¹⁹⁷ Kâşânî, **Te'vilât**, Cilt: 2, s. 364.

¹⁹⁸ Cîlî, **İnsân-ı Kâmil**, Cilt: 2, s. 224.

Peki bu ne demektir. Cem’i-cem makamı, Allah’ın selbî ve subûtî isimlerine mazhar olmak demektir.

Sâlik, selbî ve subûtî sıfatlara mazhar olup, emirlere uyar ve yasaklanmış şeylerden kendini uzak tutarsa “mazhar-ı zât-ı kemâliyyeye” nâil olur. Buna ise “Cem-i Ahadiyet” denir. İyiyi kötüden, yanlışı doğrudan, haramı helalden ayırıp tek tek doğru olan fiileri yerine getirerek insan asıl hürriyete ulaşmış olur.¹⁹⁹

2.9.3. Zelzele-i Azîme- Yec’ûc ve Me’cûc

Ye’cûc ve Me’cûc, Kur’an’da yer alan "Kehf" suresinde “Onlar: “Ey Zülkarneyn! Ye’cûc ve Me’cûc dediğimiz hak hukuk tanımaz kabileler, iki dağın arasındaki şu geçitten bize sürekli saldırarak bu ülkede bozgunculuk yapıp duruyorlar. Sana bir miktar vergi versek de, bizimle onların arasında aşamayacakları bir set yapsan olmaz mı?”²⁰⁰ şeklinde geçmektedir. Bu âyette, Zülkarneyn’in, güneşin doğduğu yerde ve battığı yerde, iki dağ arasında bir sed inşa ettiği anlatılır. Zülkarneyn, bu sed ile Ye’cûc ve Me’cûc’ü insanlardan ayırmış ve kıyâmete kadar onların saldırılarından korumuştur.

İslam âlimlerinin yorumlarına göre, Ye’cûc ve Me’cûc, insanlardan farklı bir topluluktur. Kimlikleri ve özellikleri hakkında kesin bilgiler olmamakla birlikte, çoğunlukla kötülük ve bozgunculuk sembolleri olarak kabul edilirler. Ye’cûc ve Me’cûc’ün saldırgan bir karaktere sahip oldukları ve insanları istila edip yeryüzünde kargaşa ve zulüm çıkardıkları düşünülür.

Ye’cûc ve Me’cûc’ün kimliklerine ve fiziksel özelliklerine dair kesin bir bilgi olmaması sebebiyle, İslam âlimleri bu konuda farklı yorumlar yapmışlardır. Bazıları onları tarihsel bir olaya veya millete atfederken, bazıları da simgesel bir anlam vermiştir. Ancak genel olarak kabul gören görüş, Ye’cûc ve Me’cûc’ün insanlık tarihinde bir şekilde ortaya çıkacaklarını ve kıyamete yaklaşan bir dönemde insanlara zarar vereceklerini ifade etmektedir. Bu yoruma da “Nihâyet bir zaman gelecek, Ye’cûc ve Me’cûc’un seddi açılacak, her tepeden yığın yığın akın etmeye başlayacaklar”²⁰¹ âyetinden ulaşılmıştır.

¹⁹⁹ Niyâzî, Sohbetü’l-Gâye, 58a-58b.

²⁰⁰ Kehf, 18/94.

²⁰¹ Enbiyâ, 21/96.

Hadislere baktığımızda ise şunları görürüz:

“Rasûlullah, bir gün korku ile Zeyneb’in yanına girerek:

-Lâ ilâhe illallah! Vukuu yaklaşan bir şerrden, büyük bir fitneden dolayı vay Arab’ın haline! Bugün Ye’cûc ve Me’cûc’ün seddinde şunun gibi bir delik açıldı” buyurdu da, başparmağı ile ona yakın olan şehadet parmağını halkaladı.

Zeynep b.Cahş dedi ki: Ben:

-Ya Rasûlullah! İçimizde bu kadar iyi kimseler varken biz helâk olur muyuz? diye sordum.

Rasûlullah:

-“Evet, fîsk ve fücür, zina ve ma’siyet çoğaldığı zaman (helâk olursunuz) diye cevap verdi.²⁰²

“Abdullah b.Amr, Rasûlullah s.a.v’den bir hadis nakletti. Orada ayrıca Ye’cûc ve Me’cûc’ün Ademoğullarından olduğunu ve onların serbest bırakıldıklarında insanların yaşantılarını bozacaklarını ve onlardan birinin zürriyetinden bin ve daha çok kimse bırakmadan ölmeyeceğini, onların gerilerinde de Tâvîl, Târîs, Mensik isimli üç ümmetin geleceğini haber verdi.”²⁰³

Ye’cûc ve Me’cûc’ün detaylı tanımı ve rolü hakkında İslam âlimleri arasında farklı görüşler olsa da, genel olarak bu kavramlar, İslam inancında kıyamet öncesinde ortaya çıkacak olan bir felaketi sembolize etmektedir. Tasavvuf dünyasında ise bu konu nefis bağlamında ele alınmıştır.

Muhyiddin İbnü’l-Arabî’ye göre Ye’cûc dürtüler ve arzuları, Me’cûc ise vesveseler ve hayali içgüdüleri temsil etmektedir. Bunlar, insan bedeninde rezil hareketlere, şehvi arzulara, hayrı tahrip edip, kozmoz kaosa çevirmek ve bunlar gibi daha birçok kötü ve yakışsız hasletlerde bulunmaya teşvik etmektedirler. Bunu çözümlenin yolu ise insanın şer’i sınırı ile kalbinin hikmetlerini keşfetme cihetinde bulunmasıdır.²⁰⁴ Cîlî ise Ye’cûc ile Me’cûc’ün insan arzındaki etkilerini şöyle anlatır:

“Onun insanda oluşu şöyledir: Fasîd hatıraların azması sonunda nefis azar; kudurur. İnadına gelen vesveseler de bunu izler. Ne var ki, bunların oluşu, kendi özüne sahip çıkmadan önce olur.

²⁰² Buhârî, **Sahîh-i Buhârî Tercemesi**, çev. Mehmed Sofuğlu, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1989, Cilt:15, Kitâbü’l-Fiten, s. 6983.

²⁰³ İbn Hacer Askalânî, **Metâlibü’l-Âliye Fî Zevâid’il- Mesânîd’is-Semâniye**, çev. Hüseyin Kara, Ocak Yayıncılık, İstanbul, 2006, Cilt: 5, Kitâbü’l-Fiten, s. 386.

²⁰⁴ İbn Arabî, **Te’vilât**, Cilt: 1, ss. 717-718.

Böylece o azgın halleri, kalb arzını işgal eder, özünün meyvelerini yer, öz denizini de içerler. Bu durumda onun, irfan, iyi hal namına hiç zuhûrâtı olmaz.

Bunu takiben o kimse, böyle bir sarhoşluk halinden; hakîki ayık hale geçer. Rahmâni nefhalarla, Rabbâni inâyet armağanları gelir.

Bu armağanlar, şu âyet-i kerîmelerle manaların zuhurudur.

“Anlayınız, gerçekten Allah hizbi galiptir.”²⁰⁵

“Ayık olunuz, Allah hizbi kurtulmuştur.”²⁰⁶

Gözlerine dahî, şu mana sürmesi çekilir: Allahu Teâla, kullarından istediğini seçer.

Bundan sonra nefsânî hatıralar yok olur. Şeytani vesveseler gider.

Bunların yerini ledünnî ilmi getiren, rûhânî nefesler getiren, kalbî kemâline yerleştirilen melekler alır.

Bu mana ise, ziraatın çoğalması demektir, köklerin ve dalların yeşermesi demektir.

Bundan sonra o kimse, yakınlık makamına çıkar, Rabbini müşâhede lezzetine erer.²⁰⁷”

Müstakîm Mustafa Niyâzî’ye gelince ona göre Ye’cûc ve Me’cûc, teşviş-i (bulanık) hâtıradan, vesveseden ve vesvese-i kalpten ibarettir. Bunların ikisi de fasit ve müfsit şeylerdir. Sâliğin vücûdu harekete geçirip, aklına akılsızlık ya da diğer tabir ile delilik ile değiştirir. Sâlikte ise bu birkaç illetle kendisini gösterir. Mislen şeyhinin uygun gördüğü adede riâyet etmez. Çok ziyade okur, hazmedemez. Yahut âdâba riâyet etmez. Mislen abdestli iki rekât şükür için abdeste niyetle namaz kılıp, kibleye yönelip teenni ile okumak uygundur. Ancak o abdestsiz okur, acele ile süratle okur, tazimi murâd eylemez. Cezbe yerine cünûn getirir. Sonucunda ise teşviş-i hâtıra ve vesvese hâsıl eder. Bu halden kurtulmaya dahi mecali olmaz, öyle fasit helak olur, gider.²⁰⁸

2.9.4. Duhân-ı Mübîn

Duhân, sözlükte د-خ-ن kökünden türemekte ve “duman, içinden alev çıkan şey” anlamına gelmekte olup, çoğulu edhine, devâhındır.²⁰⁹

Kur’an-ı Kerîm’de bu kelime iki yerde geçmektedir. Biri adını verdiği Duhân suresinde, bir diğeri ise Fussilet suresi 11. âyetinde, “*Dahası O, duman halinde olan semaya iradesini yöneltti; ardından ona ve arza, “İsteyerek veya istemeyerek (varlık sahnesine) gelin!” buyurdu. “İsteyerek geldik” dediler.*” Kâinatın düzenini anlatmak

²⁰⁵ Maide, 5/56.

²⁰⁶ Mücâdele, 58/22.

²⁰⁷ Cîli, **İnsan-ı Kâmil**, Cilt: 2, ss. 221-222.

²⁰⁸ Niyâzî, Sohbetü’l-Gâye, 59a.

²⁰⁹ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arâb**, Dâru’s-Sâdır, Beyrût, Cilt: 13, s. 149.

için kullanılmaktadır. Duhân suresinde ise, gelecekte meydana gelecek olan bir olay anlatılır. Bu olayda, insanlara açık bir duman gönderileceği ve bu dumanın insanları kaplayarak onları sıkıntıya düşüreceği belirtilir. Bu dumanın etkisi altında olan insanlar nefes almakta zorlanacaklardır. Âyette, bu olayın bir uyarı ve imtihan olduğu vurgulanır. Açık bir dumanın insanlara gönderileceği ve bu dumanın etkisi altında insanların sıkıntı yaşayacağı anlamına gelmekte olan “Duhân” kelimesi, surenin özel bir olayı anlatması ve gelecekteki bir kıyâmet alâmeti hakkında bilgi vermesi nedeniyle öne çıkar.

"Duhân-ı Mübîn" ifadesi, surenin 10.âyetinde yer alan "لُحَّانٍ مُّبِينٍ" ifadesi, tefsir âlimlerine göre ya gerçekleşmiş bir hadisedir, ya da zaman içinde gerçekleşecek bir hadisedir. Hz. Muhammed'in ümmetinin durumundan ötürü dua etmesi üzerine halkı açlık ve sefillik çekerek kemik yiyecek duruma gelmişlerdi, halk göğsü bakınca duman görüyordu. Rasulullah'a gelip acizyetlerini bildirmeleri üzere “Biz bu azabı kısa bir süre kaldıracamız, siz de yine eski hâlinize döneceksiniz.”²¹⁰ âyeti nazil oldu ve Müslümanlar eski hallerine döndüler. Bir diğer görüş ise Yemen tarafından çıkacak olan bir ateşin geleceğini haber veren hadisi kendine dayanak kabul etmektedir.²¹¹ Söz konusu hadiste:

Resulullah (s.a.v.) bize baktı. Biz, kendi aramızda müzakere ediyorduk. Resulullah Neyi müzakere ediyorsunuz?" diye sordu. Biz Kıyameti anlatıyoruz. dedik. Resulullah “Siz on alameti görmeden kıyamet kopmayacaktır.” buyurdu ve dumanı, Deccal, Dâbbetü'l Arz'ı, güneşin batıdan doğmasını, Meryem oğlu İsa'nın inmesini, Ye'cuc, Me'cucü güneşin iki kere tutulmasını (Doğuda, batıda ve Arap yarımadasında) ve bunların sonuncusu olarak da Yemen'den çıkacak olan ve insanları mahşere doğru sürecek bir ateşin yıkacağını zikretti.”²¹²

Tasavvufî literatüre baktığımızda İbnü'l Arabî tefsirinde Duhân sûresini açıklarken ilgili âyeti küçük kıyâmet, yani insan arzında meydana gelen duhân olarak şöyle yorumlamıştır:

Bil ki: Duman, arz menşeli latif bir cüzdür. Sıcaklığın etkisiyle letafet kazandığı için yukarı doğru çıkar. Eğer biz kıyameti küçük kıyamet" olarak açıklarsak, bu durumda dumanı, ruh semasına arz olan sarhoşluk, baygınlık ve büzülme olarak açıklamak durumunda kalırız. Bunun sebebi de bedensel taalluk heyeti nedeniyle meydana gelen ayrılıktır. Ki süfli isler yapmasından ve maddi lezzetlere meyilli olmasından dolayı yüzünde hasıl olan fetrettir. Bu yüzden Rasulullah (s.a.v) kıyamet alameti olan bu dumanı tanımlarken şöyle buyurmuştur: Duman mümin

²¹⁰ Duhân, 44/15

²¹¹ İbn Cerîr Taberi, **Tâberî Tefsiri**, çev. Kerim Aytekin ve Hasan Karakaya, Hisar Yayınevi, İstanbul, 1996, Cilt: 7, ss. 356-357.

²¹² Müslim, **Kitâbü'l-Fiten**, s. 2252, Bab: 23.

üzerinde nezle gibi bir tesir bırakır. Kâfiri ise adeta sarhoş eder; burun deliklerinden, kulaklarından ve makatından çıkar."

Müminin dünya işleriyle ilgisi az, süfli şeyler yapmaktan kaynaklanan heyetleri zayıf olduğu için bu dumandan etkilenmesi az olur ve dumanın etkisinin yok olması kolayca gerçekleşir. Özellikle mümin, nurlar âlemiyle bağlantılı olma melekesini kazanmışsa bu durum daha da kolay olur.

Kâfire gelince... O'nun dünya işlerine bağlılığı şiddetli, cismanilere yönelik sevgisi ve süfli varlıklara meyletmesi çok güçlüdür. Bu yüzden, söz konusu heyetler onu bürür, şaşırtır, büsbütün sarar. Derken, bütün zahir ve batınî duygularını, ulvi ve süfli mahreçlerini kaplar. Artık bir yol bulmasına imkân kalmaz; ne ulvi âleme, ne de süfli âleme. Bu, elem verici bir azaptır. 'Bu durumda insan genel olarak temenni ve pişmanlık hallerinin etkisinde olacağından içinde bulunduğu hayatı ve sağlığı temenni eder, işlediği fiske, günah, isyandan ve tuğyandan da pişmanlık duyar.'²¹³

Müstakîm Mustafa Niyazi'ye göre ise Duhân-ı mübîn sâlik-i Hakk için kalbinin kapanıklığı demektir. Günah işler, kötü şeyler yapar, doğru yoldan gitmezse Allah'ın hızlânına ulaşır ve Hak Teâlâ'nın Celâl sıfatına ulaşır cehenneme varmakla, mahrumiyeti görür. Sâlik-i Hakk'ın yapması gereken önce bu işleri terk ederek, lezzet-i zevke ulaşmasıdır.²¹⁴

2.9.5. Tulû-i Şems-i Mağribi

Güneşin bilindiğinin aksine batıdan doğup, doğudan batması yaşanacağı düşünülen kıyâmet alâmetlerinden bir diğeridir.

İslam inancına göre, kıyâmet alâmetlerinden biri olarak kabul edilen bu olayda, güneşin normal seyrinden saparak batıdan doğması ve doğudan batması beklenir. Bu, güneşin olağan hareketine tamamen zıt bir şekilde gerçekleşen bir durumu ifade eder.

Bu konuyla ilgili hadisler İslam âlimlerince delil kabul edilmiştir. Bu hadislerden birkaçı:

*Rasulullah (Sallallahu Aleyhi ve Sellem) şöyle buyurdu: "Şüphesiz ki, güneşin battığı tarafta açık bir kapı bulunmaktadır. Bu kapının genişliği yetmiş yıllık mesafedir. Güneş o kapı tarafından doğuncaya kadar, o kapı, tevbe için daima açık olacaktır. Güneş o kapı tarafından doğunca, daha önce iman etmemiş yahut imanında hiçbir hayır kazanmamış kimseye imanı fayda vermez!"*²¹⁵

"Ebu Hureyre (Radyallahu Anh) şöyle dedi: Rasulullah (Sallallahu Aleyhi ve Sellem) şöyle buyurdu: "Güneş battığı yerden doğuncaya kadar kıyamet kopmaz! Güneş batıdan doğunca ve insanlar bunu görünce toptan iman edeceklerdir."

²¹³ İbnü'l-Arâbi, **Te'vilât**, Cilt: 2, s. 1135.

²¹⁴ Niyâzî, Sohbetü'l-Gâye, 59b.

²¹⁵ Müslim, **Kitâbü'l-İman**, Cilt: 2, s. 66

*Ancak o zaman daha önce iman etmemiş yahut imanında bir hayır kazanmamış kimseye imanı fayda vermeyecektir!*²¹⁶

Bu hadislerden yola çıkarak İslam âlimleri, kıyâmetin yaklaştığı bir dönemde güneşin olağan seyrinden saparak batıdan doğması olayının gerçekleşeceğini düşünmüşlerdir. Bu, sıra dışı bir doğa olayı olarak kabul edilir ve insanlara kıyametin yaklaştığını hatırlatır. Ayrıca, bu olayın gerçekleşmesiyle birlikte inkâr edenlere karşı da bir kanıt olarak ortaya çıkacağına inanılır.

Tasavvuf kültüründe ise insan üstündeki yansıması Cîli'ye göre varlık sahasındadır. İnsanın müşahade güneşi, varlık sahasında doğar ve kişiyi bâtni keşf yönünü aydınlatır. Bu durum da gizli sırrı bilmesini getirir. Bu hal meydana geldikten sonra kendisinin ne olduğunu ve kim olduğunu bilir. Sonra özüne döner, kendini izler, arafı cennetinde imana kavuşur. Şifreleri çözer ve onlardaki hazineleri keşfeder. Mana örtülerini açarak, kurtulanlarla beraber olur. Bu halden sonra ayrılık ve vuslat peyda olur. Bu kısımda ise imanın bir hükmü yoktur, onun hükmü öncesinde kalmıştır. Çünkü insan gayba iman eder. Perdelerin kalkması ve gönül gözünün açılmasıyla imanın da hükmü gider. Maddi olarak tövbeler kabul olmaz; günahlar affolunmaz. Çünkü günah bağışlanması durumu ikilik halinde gerçekleşir. Burada ise kişi Allah ile bir olduğundan, tek zattır. Bundan dolayı günahattan da bağışlanmadan da münezzehtir.²¹⁷

Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin ele aldığı son kıyâmet alâmeti ise güneşin batıdan doğması hadisesidir. Onun için Sâlik-i Hakk'a göre güneşin batıdan doğması, insanda yer alan rûhâniyyenin evvel ben dediği vakittir. Onu gafleti üzerine, cismânî olan bedenden doğar ve ondan habersiz ahiret âlemine intikal eder. Sâlik-i Hak eğer terk eylememişse, pişmanlığından gayrı bir sonuç alamaz. Zira cisimle bir daha bu âleme gelmen mümkün değildir. Eğer küfre sebep olan itikat, amel ile giderse tedarik nece olur, o zaman ona hiç ilaç olmaz. Sonunda ise şöyle bir dua eder "*Allah'im! Senden sevgini istiyorum ve beni sevmeni, ve amellerimi sevmeni ve beni kendine yakınlaştırmayı. Allah'im beni hayra ve saadete yakınlaştır. Âmin ey saadeti veren!*"²¹⁸

Kıyâmet, insanlığın önüne sunulan bu âlemin son bulması hadisesidir. Kıyâmette peşi sıra birçok olaylar yaşanacaktır. Bunlara ise kıyâmet alâmeti denir. Bu

²¹⁶ Müslim, *Kitâbü'l-İman*, s. 64.

²¹⁷ Cîli, *İnsan-ı Kâmil*, Cilt: 2, ss. 232-233.

²¹⁸ Niyâzî, *Sohbetü'l-Gâye*, 59b-60a.

alâmetlerin bir kısmını hadislerden bir kısmını ise âyetlerden öğrenmekteyiz. Müstakîm Mustafa Niyâzî bir tasavvuf şeyhi olarak kıyâmet alâmetlerine farklı perspektiften bakmayı sunmuştur. Ona göre her alâmet insanın nefsinde de gerçekleşecektir. Her alâmet büyük âlemde gerçekleşeceği gibi küçük âlem diyebileceğimiz insanın nefsinde de gerçekleşir. İnsana düşen ise bu alâmetlerden kendini muhafaza etmesi ve Hakk'ın yolunda olmasıdır.

EK : SOHBETÜ'L-GÂYE ADLI ESERİN METNİ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

43b | اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي خَلَقَ اللّٰهُ سَبْعَ سَمَوَاتٍ طِبَاقًا وَ جَعَلَ الْقَمَرَ فِيهِنَّ نُورًا وَ جَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجًا وَ الْاَرْضَ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْاَمْرُ بَيْنَهُنَّ وَالصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ عَلَى مُحَمَّدٍ الَّذِي جَعَلَ اللّٰهُ رُوحَانِيَّةً وَجُودَهُ سَبْعَ لَطَائِفٍ مِنَ الْمَثَانِ مُطَابِقًا بِهَا سَبْعَ سَمَوَاتٍ الْعُلَا وَ جَعَلَ جِسْمَانِيَّةً وَجُودِهِ مِثْلَهُنَّ مُوَافِقًا بِهَا سَبْعَ الْاَرْضِيْنَ الْاُذُنَ تَبَصَّرَتَا وَ ذَكَرِي الْعُلَا النُّهَا اَمَّا بَعْدُ فَاِنِّيْ اَلْفَتْ كِتَابًا لِاَوَّلِ النَّهَآيَةِ وَ سَمِّيْتُهُ صُحْبَتِ الْعَبِيَّةِ اِذَا لَا يَطْلُعُ عَلَى اَسْرَارِهَا وَ اَذْوَاقِهَا اَحَدٌ مِنَ الْعَالَمِيْنَ اِلَّا مَنْ لَهُ مَرْتَبَتُ الْعُلَا بِالْعِلْمِ بِاِ اَلَا تُسَالِ اِلَى جَنَابِ الْهُوِيَّةِ بِحَقِّ الْيَقِيْنِ تَقَطُّنُ يَا حَبِيْبِ حَتَّى يَأْتِيَكَ الْيَقِيْنِ.

صُحْبَتِ دَرْ بَيَانِ تَحْقِيْقِ مَا فِي وَجُودِ الْاِنْسَانِ الرُّحَانِيَّ الْجِسْمَانِيَّ مِنَ الطَّائِفِ السَّبْعِ الْمَثَانِي وَالْعُقُولِ الْعَشْرَةِ وَ هِيَ الْخَوَاسِ الْخَمْسُ الظَّاهِرَةِ كَالْقُوَّةِ الشَّامَةِ كَالْقُوَّةِ السَّامِعَةِ وَ الْبَصِيْرَةِ وَ الْقُوَّةِ الذَّاكَّةِ وَ الْقُوَّةِ الْاَلَمِيْسَةِ وَ الْخَوَاسِ الْخَمْسُ الْبَاطِنَةِ كَالْقُوَّةِ الْعَاقِلَةِ وَ الْمُتَفَكِّرَةِ وَ الْقُوَّةِ الْوَاهِمَةِ وَ الْمُتَحَيِّلَةِ وَ الْقُوَّةِ الْحَافِظَةِ وَ كَذَا مَا فِي وَجُودِ الْاِنْسَانِ وَ الْجِسْمَانِ | 44a | مِنَ النَّطْقَةِ السَّارِيَةِ وَالسِّرِّ الْعَظِيْمِ تَطْبِيْقًا بِهَا مَا فِي فَتْحَةِ الْكِتَابِ مِنَ الْاَيَةِ السَّبْعِ الْمَثَانِي الْاَسْمَاءِ الْعَشْرَةِ وَ نُقْطَةِ بَاءٍ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَ الْقُرْآنِ الْعَظِيْمِ بِاِ شَارَتِ اَيْنَ آيَاتِ الْكَرِيْمَةِ وَ لَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَ الْقُرْآنِ الْعَظِيْمِ يَا شَارَتِ اَيْنَ كَلَامِ الْمُحَقِّقِيْنَ قَدَسَ اللّٰهُ اَنْفَاسَهُمْ اَنَا الْقُرْآنُ السَّبْعُ الْمَثَانِي وَلِرِّحِ الرُّوحِ لِاَرْوَاحِ الرُّوحَانِي حَتَّى يَخْصِلَ لَكَ الْعِلْمُ بِالْاِنْسَانِ مَا هُوَ فِي الْحَقِيْقَةِ وَمَا اَنْتَ فِي الْعَايَةِ لِتَعْلَمَ مُوَافِقًا بِكَ مِنَ الْعِلْمِ وَالْعُرْفَانِ وَالْاَعْمَالِ الصَّالِحَةِ وَالْمُحَبَّةِ وَالْاِلَهِيَّةِ بِالْخُلُوصِ وَالتَّقْوَى حَتَّى تَصِلَ اِلَى كَمَالِكَ وَاللّٰهُ الْهَادِي اِلَى صِرَاطِ الْمُسْتَقِيْمِ

SOHBET-İ TERCÜME-İ MÂ-SEBAK

Mâ'lûm ol ki vücûd-ı insânda rûhânî, cismânî ve nûrânî, zulmânî her biri için letâ'if-i seb'adan ikişer de latîfe vardır. Ya'nî insân-ı rûhânî için iki yedi latîfe ve insân-ı cismânî için dahi iki yedi latîfe vardır. Mecmû'u yirmi sekiz latîfe ider. On dördü insân-ı rûhânî için ve on dördü insân-ı cismânî içündür. Tafsîli |44b| ve tahkîki mahallinde zikr olunur, İnşâ'allahu teâ'lâ. Ve dahi vücûd-ı insânda rûhânî ve cismânî için 'ukûl-i 'aşere vardır. Nitekim Fâtihâ-i Şerîfe'de zâhirî ve bâtınî her biri için ikişerden yedi âyet ya'nî Fâtihâ-i Zahir için iki yedi âyet ve Fâtihâ-i Bâtın için dahi iki yedi âyet vardır. Mecmû'u yirmi sekiz âyet ider. Dört yedi âyâtın her birisi biri birinin mümâsili olduğundan zâhir de bir yedi ile iktifâ alındı. Aslı ve hakîkatı yirmi sekiz olduğuna ²¹⁹“وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي” ile işâret alındı. Mesânî, mesnânın cem'idir. Mesnâ ise isneynden ma'duldur. İki iki demek olur. Yedinin her birine iki iki verildiği vakitte de mecmû'ı dört yedi ider. Dört yedimiz ise yirmi sekiz ettiğinde şüphe yoktur. Bunun tahkîki mahallinde gelir İnşâallahu teâ'lâ. Nitekim Fâtihâ-i Şerîfe'de nokta-i bâi Bismillâhi'r-rahmâni'r-rahîm ve Kur'ân-ı 'Azîm olduğu gibi.

SOHBET-İ TAKSÎMÜ'L- KUR'AN İLE'S-SELÂSE

Ve dahi Kur'ân üç nev-idır. Biri Kur'ân-ı A'zîmdir. Zikrolunacak |45a| iki nev'ilerin aslıdır.

²²⁰“وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي” ile murâdı ol Kur'ândır kim yedi hurûfî ve yedi

lûgâtî ve yedi lisânî üzere Habîb-i Ekrem seyyidinâ Muhammedin sallallâhu te'âlâ 'aleyhi ve sellem hazretlerine nâzil oldu ve ona 'atâ olundu. Onun kûnh-i hakîkatini Rasûlüllâhdan gayri kimse bilmez. Ve biri dahi Kur'ân-ı Kerîm'dir Kurân-ı 'Azîmin

فَلَا أَقْسَمُ بِأَمْوَاجِ النُّجُومِ. وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ. إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ. فِي كِتَابٍ مَكْنُونٍ. لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ²²¹

ile işâret olunmuşdur. Kur'ân-ı Kerîmden murâdı zâhirde kurrâ-i seb'anın peygamber-i Hüdâ sallallâhu 'aleyhi ve sellem hazretlerinden vücûhâtıla bi'l-müşâhede ahz eyledikleri Kur'ân'dır. Yedi hurûfî ya'nî yedi nev-i ve yedi lûgâtî ve yedi lisânî

²¹⁹ Hicr, 15/ 87. “Kuşkusuz sana tekrar tekrar okunandan (âyetlerden) yedisini ve yüce Kur'an'ı verdik.”

²²⁰ Hicr, 15/ 87. “Kuşkusuz sana tekrar tekrar okunandan (âyetlerden) yedisini ve yüce Kur'an'ı verdik.”

²²¹ Vâkıa, 56/75-79. “Yıldızların yerlerine yemin ederim ki, -eğer bilerseniz, gerçekten bu, büyük bir yemindir. Şüphesiz bu, korunmuş bir kitapta bulunan değerli bir Kur'an'dır. Ona, ancak tertemiz olanlar dokunabilir.”

câmi'dir. Ona mesetmez itmez ya'nî ona yapışmaz, İlla'l-mutahherûn, ancak paklara yapışık. Ya'nî ol vücûhâtı ve yedi hurûfî ve yedi lügâtı ve yedi lîsânî câmi' olan Kur'ân-ı Kerîm'i her hâfız her 'âlim bilmez, câhil hiç bilmez. İllâ sünnet-i 'âlî ile [45b] ve silsile-i merfû'a ile tâ Rasûlullahi sallallâhu 'aleyhi ve sellem hazretlerinden bu âna gelince müşâfhehen ân müşâfhehin ahz ile 'âlim ve hâfız olan kurrâ efendiler bilirler.

Eğer bu Kur'ân-ı Kerîm'i tahkik ettiğim veçhi" ذَادَ اللَّهُ رُؤُسَهُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ آمِينَ" ²²²

üzere ki yedi hurûfî ya'nî yedi nev-i ki her bir nev-i otuzar cüz olmak üzere iki yüz on cüz' olur. Hıfzı ve tahsîli 'asîr olup yedi Kurân'ın mâtde-i 'asliyyesi birbirinde dâhil olmayan bir nev-i ya'nî seb'î kitâbda tahsîs ve otuz cüz'e ta'yîn olunup altı seb'ini mütezammin olduğu halde seb'u vâhidi ile iktifâ olunup ismine Kur'ân-ı Mecîd diye ad verildi ²²³ "بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ. فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ."

âyet-i kerîmesinden murâdı deffeteyn beyinde mücelled olan Kur'ân'dır. İsmine Kur'ân-ı Mecîd derler. Mazharı Kur'ân'ı Kerîm'dir. Kur'ân'ı Kerîm dahi Kurân-ı 'Azîm'in mazharıdır. Kur'ân-ı 'Azîm hakikatde kalb-i Muhammed 'aleyhisselâmdan 'ibâretdir. Kur'ân-ı Kerîm kulûb-i enbiyâ, kulûb-i evliyâdan ibâretdir. Kur'ân-ı Mecîd, kulûb-i 'ibâd muttakîn ve kulûb-i 'ibâd sâlihînden [46a] ibâretdir. Çünkü bu tahkîk üzere Fâtihâ-i Şerîfeyi icmâlen bildik. Ammâ vücûd-ı insânda olan rûhânî ve cismânî ikişer yedi latîfeyi ve havâss-ı zâhire ve bâtineyi ve nokta-i hüviyyeti ve sırrı 'azîmi beyân edilmekte. Fâtihâ-i Şerîfe'de olan zâhiri ikişer yedi âyât ve bâtînî dahî ikişer yedi âyât ve esmâ-i aşereye ve nokta-i bâ-i Bismillâhi'r-rahmânî'r-rahîm ve Kur'ân-ı 'Azîm tatbîki hâsıl olup Fâtihâ-i şerîfeye ve Kur'ân-ı 'Azîm ve cümle 'âlem-i insânî şerhî ve cem'îyyetî olduğu zâhir olup insân Fâtihâ'nın ve Kur'ânın ve cem'î kütüb-i münezzilenin ve cümle 'âlemin sırrı ve hakîkatî olduğu tahkîkan biline.

SOHBET-İ TAHKİK-İ İNSÂN-I CİSMÂNÎ

Ma'lûm ola ki insân ikidir. Biri insân-ı rûhânî ve biri insân-ı cismânîdir. Cismânî dediğimiz hâricde olan efrâd-ı müşahhasâtdır. Efrâd-ı cüz'îyyâtırlar. Zâhirde bildiğimiz sen, ben, Ahmed, Muhammed, 'Ali, Hasan, Hüseyin dediklerimizdir. Bunlar, bir nev-i müşahhasâtdır ki ta'rifleri hayvân-ı nâtık [46b] me'a't-teşahhasadır. Ecsâm-ı külliye ve nev'îyye olan insân-ı mutlak ki ta'rîfî yalnız hayvân-ı nâtıktır ve

²²² "Allah onların zümresini kıyamete kadar güvenli bir şekilde arttırdı."

²²³ Burûc, 85/21-22. "Şüphesiz o (asılsız saydıkları kitap) şanı yüce bir Kur'an'dır; Levh-i mahfûzdadır."

cismânîdir. Uyanıklık hâlinde cüz'ıyyâtı olan efrâd-ı müşahhasâta muttasıldır. Ya'nî sen, ben, 'Ömer, 'Osmân 'Alî dediklerimiz insân-ı cüz'î-yi cismânî ki ol insân-ı küllî-i cismânî bi uyanıklık hâlinde mütedammindir. Ya'nî insân-ı cüz'î-yi cismânî suretdir ve insân-ı küllî-i cismânî bîdarlıkda o sûretten mütekellim-i nâtıktır. Uyku hâlinde ikisi birden insân-ı ruhânîyede müstağrak ve müstehlik olurlar. Zîrâ insân-ı cismânî-i külli ruh-i hayvânî rütbesindedir. Cisme ve sûrete tâbî'dir. Bir adına tabîatdırlar. Uyku hâlinde tedbirleri kalmaz İnsân-ı ruhânîde helâk olurlar. Zîrâ insân-ı ruhânî bu ikisine birden hayât vâkî' olmuştur. İnsilâh ettiği gibi ikisi birden mürde hükmünde olurlar. Mevti ve memâtı dahi insân-ı cismânî cüz'inin ve insân-ı cismânî küllînin üzerine gelip ikisi birden helâk eyler.

[47a] SOHBET-İ TAHKİK-İ İNSÂN-İ RÛHÂNÎ VE BEYÂN-İ HATT-İ İSTİVÂ

Ammâ insân-ı ruhânî hayy ve dâimîdir ve Hakikat-i Muhammediyyeye muttasıldır. İnsân-ı cismânî uykuya vardıkda insân-ı ruhânî kâim olur. Onun dahi kendi başına 'âlemi vardır, 'âlemi hakâyıkdırlar ve dahi insân-ı ruhânî vücûd-ı insânın hatt-ı üstüvâsı vâkî' olmuştur. Zîrâ insân-ı cismânî külliye ve insân-ı cismânî cüz'ıyyeti nice muttasıl ise ruhânîlere ve 'âlem-i ervâhına öyle muttasıldır. Her tarafa yüzü vardır ve kendi 'âlemine göre her şey ile münâsebeti vardır. Eğer enbiyâ' ile evliyâ' hulkı ile hulklanır ise ve onların isrine zâhiren ve bâtinen kemâl-i teşebbüs eyler ise derece-i aklâm ger 'arşa varınca muttasıl olur ve onlar ile görüşür ve ni'am-ı cennât-ı 'âliyâtı ile mütenâ'im olup envâ'-i eşrûbesiyle safâlanıp suver-i muhassinâtı ve hûri ve vildân ve gılmân ile nice kasr-ı âlîyelerde müzevvik olup envâ'-i sâz ve nağmatıyla mütelezziz olur. Bâ-husûs [47b] kendi hakikatine ulaşmış ise zevk-i lezzet-i dîdâr-ı kemâline de müstağrik olup ne cennet-i me'vâ ve ne 'âlem-i 'ulyâ cümlesinden hayret edip ol zât-ı zi'l-kemâle dâima munsabığ olup "رَبِّ ذُنِّي فِيكَ تَخَيَّرٌ"²²⁴ hadîs-i şerîfine mâsadak olur. Bu misalli insân-ı ruhânî bu 'âlem-i 'anâsırda dahî hâli bu idi. Zîrâ kemâlâtı bunda tahsîl olur ve insân-ı ruhânînin insân-ı cismanî sûretiyle bu ' âleme gelmesinden murâd kendi noksânını tekmîli içindir. İnsân-ı cismânî vâsıtasıyla evvelâ olup sâniyen tahsili "مُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ مَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ وَبِالْقَدَرِ خَيْرِهِ وَ شَرِّهِ مِنَ اللَّهِ"

²²⁴ "Rabbim hayretimi arttır."

"²²⁵ تَعَالٰی 'ulûm-ı nâfi'aya sâî ve ahlâk-ı rezîlenin cümlesinden tezkiyye-i nefis edip kibir

gibi, 'ucb gibi, kizb gibi, nifâk gibi, bühtân gibi, şûrb-i hamr gibi, katl-i bi âdem gibi, gıybethemmazlık gibi ve ğammâzlık gibi ve lemmazlık gibi ya'nî bir âdemi gözüyle ve kaşıyla zevklenip diliyle ve ayağıyla ve cümle 'âzâsıyla firâk ve müsahhir edip kinâye tarîki üzere hezl etmektir. Bunların [48a]cümlesi harâmıdır. Müslümana yaraşır işler değildir. Kezâlik zînâ ve livât ve terk-i salât-ı mefrûzayı ve ekl-i savm-ı Ramazânı ve ganîlere göre fukarâdan men-'î zekâtı ve imtinâ-'î ziyaret-i haccı'l-beyt etmek gücü yeterken ve lu'bu için çalgı ve çegâne çalmak ve dinlemek ve ba'zı hezeyân-ı sohbeta kulak verip zevk olmak üzere gülmek ve ehl-i fiskî-yi tahsîn etmek ve ehl-i takvâya rağbet etmemek ve 'atık-ı derdi muhabbet-i İlâhî tahsîlinde tekâsül etmek ve dünyâyı sevmek ve mâl-ı emlake cem'ine sa'î eylemek ve menâsıb-ı dünyâyâ tâlip olmak ve el ve etek öptürmeye haz etmek, bunların cümlesi erbâb-ı hulûsa ve ehl-i takvâya göre haramdır. Bâ- husus fakîr-i İlallâhî olan dervişâna ve meşâyih'e ulu'l-ihtirâme abdestsiz gezmek ve kibleye karşı ayak uzatmak ve tükürmek ve çok sevilme ve envâ-'ı ta'âmı tabh ettirip yemek ve envâ-ı libâsı giymek ve vazâif ve 'akârâta meyletmek, bunların cümlesi tâlib-i hakikat olan insân-ı rûhânînin [48b] talebine ve a'lâ-yı 'illiyîn-i 'urûcuna manî' olur ve esefle izâfâtıdan kurtulamaz. Zîra insân-ı rûhânînin derece-i 'illiyîne ittisâlî olduğu gibi derece-i derk-i esfeliyyete ve kâr-ı cahîme dahi ittisâlî vardır. Derece-i 'illiyînde ve cennât-ı na'îmde nice insân-ı rûhânî olan peygamber ile ve ervâh-ı 'ulviyye olan melâike ile görüşüp, onların sohbetiyle şeref-yâb ve ni'am-ı cennet ile nice mütelezziz olur ise izâfât-ı süfliyyeden dahi tahliye ve tezkiye ve tasfiye bulamadıktan sonra derk-i esfelinde dahi nice insân-ı rûhanîler ve süflîler ve nice ervâh-ı şeyâtîn-i esfelîler ve nice envâ-'ı haşerât-ı mûzîler (hayyât ve a'gârîb gibi) ve nice ervâh-ı hayvânât-ı sibâ'îler (kelb gibi, hınzır gibi, kurt gibi, arslan, kaplan, tilki, çakal, ayu, şebek gibi) yırtıcı canavarlar ile karanlık ve ateşli çukurlarda mu'azzeb olmaya insân-ı rûhânînin ittisâlî vardır. Zîra hatt-ı istivâ demek her tarafa meyli var demektir. Âfâkda şems-i felek gibi enfüs de insân-ı rûhânî dahî vücûd-ı insânda hatt-ı üstüvâdır. İmandan ve tahsil-i [49a] 'ulûm ve irfândan ve kulluktan ve tevhîd-i zâtıyyeyi ve tevhîd-i esmâ'ıyyeyi ve tevhîd-i sıfâtıyyeyi ve tevhîd-i ef'âliyyeyi ve tevhîd-i aşâriyyeyi bilmekten ve cem'den murâdı, insân-ı cismânî ile ittisâlî ve ittisâfî

²²⁵ "Müminler, Allah'a ve O'nun meleklerine ve O'nun kitaplarına ve O'nun resullerine, ahiret gününe, kadere ve hayır ve şerrin Allahu Teâlâ'dan olduğuna iman ederler."

var iken insân-ı cismânî, rûhânî derk-i esfeliyyesinden ittisâlen ve ervâh-ı süfliyyeden izâfâtın kat' edip derece-i 'ulyâyâ 'urûc etmektedir. Ol sebepten nokta ile tahlliye, noktasız tahlliyyeden evveldir. Zîra ol süfliyyeden geçmeli ki, 'ulviyyeye 'urûc hâsıl ola. Ammâ insân-ı rûhânî ve vücûd-ı insânın, hatt-ı istivâsı olduğu o şu vechile zâhir kim bîdarlık 'âleminde, insân-ı cismâniyeye muttasıl iken, bu 'âlem halkı ile sohbeti ve mu'âmelesi olduğu gibi, uyku halinde dahi insân-ı rûhânîler ile görüşüp, onlarla sohbet ve mu'âmele eder ve ba'zı kerre de 'âlem-i âhiretde bulunur. Görüştikleri insân-ı rûhânînin, ba'zısı insân-ı cismânî ile bu 'âlemde sâgıdır ve ba'zısı, sırf insân-ı rûhâniyyedir ve 'âlem-i âhirettedir.

SOHBET-İ TAHKİK-İ MÜŞÂHEDE-İ İNSÂN-İ RÛHÂNÎ VE 'ÂLEM-İ RÛ'YÂ

[49b]Ve dahi 'âlem-i rû'yâ da gördüğü şeylerin ba'zısı 'ulvî ve cemâlîdir ve ba'zısı süflî ve celâlîdir. Onunla bu 'âlemde mu'âheze olunup, alınmak olur. Nitekim müşâhedesi iyi şeyler olduğu ve vakitte de ferahnâk olduğu gibi ve dahi insân-ı rûhânînin uyku hâlinde müşâhededesine 'âlem-i rû'yâ derler. İnsân-ı rûhânînin 'âlem-i hakikatde her gördüğü, insân-ı cismânî 'âleminde 'aynı 'aynına değildir. Gâhiçe 'alenîde olur. Amma her zaman değil. Ol sebepten ta'bire muhtâc olur. Zîra, 'âlem-i te'vîl dedikleri dahi, 'âlem-i rû'yâdır. Rû'yâ dahi üç nev'dir. Biri rû'yâ-yı sâdıkadır. Bizim peygamberimiz Muhammed âleyhi's-selâmın Feth-i Mekke hakkında gördüğü rû'yâdır .

"لَقَدْ صَدَّقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الْرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُؤُوسَكُمْ وَ مُقَصِّرِينَ لَا

²²⁶نَخَافُونَ" âyet-i kerîmesiyle işâret buyurmuştur. Te'vîli rû'yâ dahi gördükleri vardır ve te'vîlini dâhi bilirler idi. Meselâ rû'yâlarında kılıçlarında kan görüp ve kılıçlarının ağzını birkaç [50a]yerinde gedigi görüp insân-ı cismânî ile bîdar olduklarında, kılıçların kendi vücûd-ı şerîfleri ile ta'bir buyurup, kılıçlarında olan kan ve ağzında olan gedikleri mübarek dişleri, şehîd olup ve yerlerinden bir mikdar kan akmasıyla ta'bîr buyurdular. Ammâ rû'yâ-yı muallayı te'vîlsiz ve ta'bîrsiz gördüğü vech üzere tasdîk etmenin adına rû'yâ-yı musaddıka derler. İbrâhim peygamber 'aleyhi's-selâmın insân-ı rûhânî 'âleminde İsmâ'îli yâ İshâk 'aleyhi's-selâma zebh eder görüp, insân-ı

²²⁶ Fetih, 48/27. "Şüphesiz Allah, Rasûlü'nün gördüğü rüyâyı gerçekleştirerek doğru çıkaracaktır. Allah'ın izniyle siz, kiminiz başını tamâmen tıraş ettirmiş, kiminiz saçlarını kısaltmış olarak, korkmadan ve tam bir emniyet içinde Mescid-i Haram'a gireceksiniz."

cismânî 'âleminde bîdâr olup geldiklerinde, te'vîlsiz ne güner gördüler ise o öylece tasdik edip İsmâ'îl a'leyhisselâmı zebhe iktidâm ettiler ve mübâşeret etdiler. Rü'yâ, zâhirîn 'aynıdır diye ta'bîre ve te'vîle rucû' etmediler. Rü'yâlarını hakîkate sarf edip Hak Te'âlâya kemâl-i inkiyâd gösterip, oğlu İsmâ'îli yâhûd oğlu İshâk'ı zebha ikdâm ettiler. Amma rü'yâları hakikat olmayıp, rü'yâ-yı mu'alla olmakla ta'bîr olan ganem zuhûr eyleyip Hak Teâ'lâ İsmâ'îl'i zebhden halâs buyurdular. |50b| Ammâ ganemin İsmâ'îl sûretinde 'âlem-i ma'nâda görünmesi, ziyâde kabûlüne işâret idi. وَقَدَّيْنَاهُ بِأَدْبَحٍ

²²⁷ عَظِيم ile tasrîh olundu. Rü'yânın musaddıka olması²²⁸ يَا إِبْرَاهِيمَ قَدْ صَدَقْتَ الرُّؤْيَا

âyet-i kerîmesiyle Hak Teâ'lâ yâ-ı hitâb ile İbrâhim 'aleyhi's-selâma tahsîs eyledi. Ve dahî rü'yânın ba'zısı adgâs u ahlâmdır. 'İllet-i mizacdan ve teşviş-i hâtırdan zuhûr eyler. Ol sebepten zâhirde âsârı ve vücûdı olmaz. Vallâhu 'âlem.

SOHBET-İ TAHKİK-İ LETÂİF-İ SEB'U'L-MESÂNÎ FÎ VÜCÛDİ'L-İNSÂN

Ammâ insân-ı rûhânîyi ve insân-ı cismânîyi bu tahkîk üzere bildin ise bu dahi ma'lûmun olsun ki, bunların her birine ikişer yedi latîfe verildi. Ya'nî iki yedi latîfe insân-ı rûhânîye verildi ve iki yedi latîfe insân-ı cismânîye verildi. Her birileri ikişer katı olduğu ecilden, meselâ insân-ı cismânîde olan iki yedi latîfeyi evvel-i beyân edelim ki sûretten ma'nâya ya'nî hakîkate intikâli katı, eshel ola. Yakînen bil ki insân-ı cismânîde |51a|olan iki yedi latîfe, evvelâ kalbdır ve kalbde olan hakâyıktır. İkinci sırdır ve sırda olan esrârdır. Üçüncü rûhdur ve rûhda olan ervâhdır. Dördüncü hafâdır ve hafâda olan enâniyâtdır. Beşinci ahfâdır ve ahfâda olan tecelliyâtdır. Altıncı nefsi-nâtıkadır ve nefsi-nâtıkada olan nüfûs-ı nâtıkâtdır. Yedinci latîfe kalbdır ve kalbde olan huzûrâtdır. Ve insân-ı rûhânîde olan iki yedi latîfe dahi böyledir. Ya'nî evvelâ kalpdır ve kalpde olan hakâyıktır. İkinci sırdır ve sırda olan esrardır. Üçüncü rûhdur ve rûhta olan ervâhdır. Dördüncü hafâdır ve hafâda olan enâniyetdir. Beşinci ahfâdır ve ahfâda olan tecelliyâtdır. Altıncı nefsi-nâtıkadır ve nefsi-nâtıkada olan nüfûs-i nâtıkâtdır. Yedinci latîfe kalbdır ve kalbde olan huzûratdır. Bunların her biri dahi bu minvâl üzere ikişerden on dört olduğunda iştibâh yokdur ve insân-ı rûhânîde olan

²²⁷ Sâffât 37/107. "Oğlunun canına bedel olarak, ona büyük bir kurbanlık verdik."

²²⁸ Sâffât 37/104-105. "Kendisine: "Ey İbrâhim!" diye seslendik. "Gerçekten sen gördüğün rüyanın gereğini yerine getirdin."

letâifin mecmû'ı rûhânîdir ve iki on |51b|dördümüz insân-ı cismânî ve insân-ı rûhânîye göre yirmi sekiz olduğu zâhirdir.

SOHBET-İ TATBÎK-İ HILKAT-İ SEMÂVÂT VE'L-ARZ Bİ'L-İNSÂN

Kezâlik semâvât-ı seb'anın dahi hılkati ya'nî yaratılması insân-ı rûhânînin hılkatine mutâbıktır. Zîra semâvât-i seba'nın tabakâtı ve derecâtı yedi olduğu gibi aralıkları ve aralıklarında olanlar dahi yedidir. Mecmû' on dört olur. İnsân-ı rûhânî de olan on dört latîfeye mutâbıktır. Kezâlik arazîn-i seb'anın, ya'nî yedi kat yerlerin dahi yaratılması, insân-ı cismânî hılkatine muvâfıktır. Zîra yedi kat yerlerin derecâtı ya'nî katları yedi olduğu gibi, aralıkları ve aralızamanklarında olan dahi yedidir. İki yedimiz şüphesiz on dört edip, insân-ı cismânîde olan on dört latîfeye muvâfık olmuş olur, fefhem.

SOHBET-İ TATBÎK-İ İSTİDÂRE-İ EZMÎNE-İ Bİ'L-İNSÂN

Kezâlik ²²⁹"إِنَّ الزَّمَانَ قَدْ اسْتَدَارَ كَهَيْئَةِ يَوْمٍ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" hadîs-i şerîfinin ma'nâ-yı |52a| hakîkîsi üzere, tahkîki zamânın ve eflâkın hılkatleri ve devirleri dahi dört yedi üzerine müstedir oldular. Zîra, göklerin ve yerlerin içlerinde olanların yaratılmasının ibtidâsı, Pazar günü vâki' olup, tamâmı ve nihâyeti Cum'a günü ile tamâm oldu ise, Pazar gününden Cum'a gününe gelince, Cum'a günü ile bile altı gün olup, "خَلَقْتُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" bu altı gün ile tamâm olup, bu altı günün yedincisi Cum'a ertesi günü olmakla, ezmandan şüphesiz hafta devri sâbit olup, hafta devri dahi ay devri ile mu'teber olmakla hafta dört olduğu zâhir olup, ezmân-ı şühûra dört hafta üzerine devrettiği aşîkâr oldu. Dört hafta demek, dört yedi demek, dört yedi demek, yirmi sekiz demekle, idâre ve hakîkatde birdir. Ma'lûm oldu ki zamânın bi-i'tibârî's-şühûru dört hafta üzerine devri ve istidâresi, vücûd-ı insânda olan insân-ı rûhânînin ve insân-ı cismânînin mütezammın oldukları, yirmi sekiz latîfeye muvâfakta |52b|ve mutâbaka içindir. Bizim takrîrimize göre bir ay yirmi sekiz gün etti. Sâir nâs ise mâhı otuz yâhût yirmi dokuz gün bilirler. Yirmi sekiz gün bilen nadirdir. Hesaplarında otuz yâhût yirmi dokuz gün gelir, yirmi sekiz gün geldiği gâyet nâdirdir. Senede bir iki ay ancak vâkî' olur. Hikmeti ma'lûm olsun ki nefsinde ve hakîkatinde her ay yirmi sekiz gündür, yirmi dokuz ve otuz gelmesi ayın menâziline göre ya'nî gökden gittiği yollara göre günün

²²⁹ "Zaman Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı günkü şekliyle dönmektedir."

yükseğinden gidip bir mikdâr yerden yukarı ve ziyâde bulunup hicâbı az olur ise günü yirmi dokuz gelir. Yirmi sekize yakın düşer ve ba'zı kerre gökten giderken yere yakın bulunup, hicâbı çok olup otuz güne varıp, asıl olan yirmi sekiz gün uzak düşmüş olur. Ba'zı kerre göğün ziyâde yükseğinden gidip, asla hicâbı olmamakla yirmi sekiz gün gelir. Aslı olan yirmi sekiz günün 'aynı vâkî' olur. Vallahu 'alem.

SOHBET-İ TATBÎK-İ İSTİDÂRE-İ SENE Bİ'L-İNSÂN

"Kezâlik إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنِي عَشَرَ شَهْرًا فِي كِتَابِ اللَّهِ ²³⁰ وَلِتَعْلَمَ عِدَّةَ السِّنِّينَ وَالْحِسَابِ ²³¹"

[53 a] âyet-i kerîmelerinin mantığı üzere ezmânın gün vâsıtasıyla aya devri dört hafta olup, ay vâsıtasıyla seneye devri on iki ay olup yedi ile dördümüz on bir edip on bir ile on ikimiz yirmi üç eder. İki dahi geçe ve gündüz i'tibârî yirmi beş olup, gün ve hafta ve ay dahi zamânın sene devrine vâsıtalar olmakla üç, vâsıtalar ile tamâmı yirmi sekiz edip, vücûd-ı insânda olan insân-ı rûhânî ve insân-ı cismânînin mütezammin oldukları yirmi sekiz latîfelere mutâbık olmuş oldu.

SOHBET-İ TATBÎK-İ ŞEMS Bİ'L-İNSÂN

Kezâlik şemsin dahi burûc i'tibâriyle fusûl-i erba'a i'tibâriyle gecenin ve gündüzün kısalması ve uzaması ve müsâvâtı ile i'tibâriyle devri ve istidârası yirmi sekiz ile vâkî' olmuşdur. Vücûd-ı insânda olan insân-ı rûhânînin ve insân-ı cismânînin mütedammin oldukları yirmi sekiz latîfeye mutâbıktır. Zîrâ şemsin mecrâsı olan burûc on ikidir, senede bir devreder. Fusûl-i erba'a şemsin devriyle ma'lûm olduğu üç ay yaz, üç ay kış, üç ay güz, üç ay bahâr ki şemsin burûclarında olan derecâtından iktizâ edip, mecmû'ı on iki eder. On iki burûçla yirmi dört olur. İki dahi yazda ve kışta gecenin ve gündüzün kısalması ve uzaması ve iki ay dahi baharda ve güzde müsâvâtı ile bile dört edip, yirmi dört ile bile yirmi sekiz olup, vücûd-ı insânın, insân-ı rûhânî ve insân-ı cismânînin mütezammin oldukları yirmi sekiz latîfeye mutâbık olmuş olur.

SOHBET-İ TATBÎK-İ EDVÂR-İ 'ARŞİYYE Bİ'L-İNSÂN

Kezâlik burucun felek devri ile i'tibâri yirmi sekizdir. Vücûd-ı insânda olan insân-ı [54a]rûhânînin ve insân-ı cismânînin muttasıl oldukları yirmi sekiz latîfeye muvâfıktır. Zîrâ felek zikr olunan kemâle masrufdur. Feleğin ekmeli ise ihâta ve cüsse

²³⁰ Tövbe, 9/36. "Doğrusu Allah'a göre ayların sayısı, Allah'ın gökleri ve yeri yarattığı günkü yazısına uygun olarak on ikidir."

²³¹ Yunus, 10/5. "Yılların sayısını ve hesaplamayı bilirsiniz diye.."

cihetiyle 'arş-ı a'zamdır. Nitekim insân mutlak zikr olunan kemâle masruftur. Nitekim insânın ekmeli ve efdali ve es'adı ve 'alâi ve a'rafî ve ecmeli ve ahseni bizim peygamberimiz Habîb-i ekrem ve nebiyyi muhterem seyyidînâ Muhammed sallahu te'âlâ 'aleyhi ve sellem hazretlerî olmakla âfakda 'arş-ı a'zam rütbesindedir. 'Arşın dahi vücûdu oldur. Felek-i 'arş-ı a'zam ise, semâvâtî ve erâzîn-i câmi'dir ve cümle 'ulviyyâtı ve süfliyyâtı muhîtdir. Semâvât ve erâzîn cümlesi aralıklar ile bile yirmi sekiz olduğu mâ sebakında beyân olmuşdur. On iki burûcun her birinde ahkâmın ve eşkâlin zuhûrâtı 'arşdan zuhûr eylediği vakitte de arş dahi cemî' eflâki ve erâzînden ve aralıklarından olan 'ulvî ve süflî, nûrânî ve zulmânî, rûhânî ve cismânî, hakkânî ve şeytânî makbûl ve merdûd ve celâlî ve cemâlî, [54b] mehâsin ve kabâyih şeylerin ve emirlerin ve hükümlerin ve eserlerin cümlesinden 'ibâret olduğu tahkîkice her biri burûcun 'arşıla devri ya'nî her bir burcda olan ahkâmı ve eşkâlî ve envâ'ı ve ecnâsı ve hakâyık ve ecsâm-ı muhtelifenin ve mütegayyirenin ve müttefikânın tahvîlâtı ve zuhûrâtı ve mahv ü isbâtıyla 'idâm ve 'icâdı 'arş hükmüyle olup, ya'nî burûcun her birinin ahkâmının ve eşkâlinin ve envâ'inin ve ecnâsının ve hakâyıkının ve ecsâmının tahvîlâtında ve zuhûrâtında, i'dâmında ve i'câdında hâkim-i 'arş-ı 'azam olup, 'arş-ı a'zam dahi göklerin ve yerlerin varlıklarının ve aralıklarında olan mecmû'ından ibâret oldu ise on iki burûcun her birilerinin 'arşıla devri ve tahvîli yirmi sekiz olduğunda şüphe yoktur. Vücûd-ı insânda olan insân-ı rûhânînin ve insân-ı cismânînin mütezammın oldukları yirmi sekiz latîfeye tatbîki zâhir ve nümâyân oldu ve edvâr-ı 'arşıyye-i hakîkati üzere ne olduğu tahkîkan bilindi. Vallâhu a'lem.

[55a] SOHBET-İ TAHKİK-İ EDVÂR-I 'ARŞİYYE Bİ-İ TİBÂR-I HURÛFİ'T-TEHECCÎ

Ammâ burûcun ve ezmânın 'arş-ı a'zam hükmüyle devrinin ibtidâsı harf-i bâ dandır. Gayeti harf-i yâye müntehi olup, mertebe-i ehadiyyet olan elif harfînde muhtefî olup ²³² "لَيْسَ الْمَلِكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ" sırrına mâsadak olur. Zîra, harf-i bâ hurûfatıla bile yâya varınca mertebe-i ehadiyyete dâl olan elifden ihtikâ eyler. Ve dahi evrâd-ı 'arşıyyenin devirleri müstatîldir. Ya'nî, üzerine devr ettiği gibi müstedîr dahi devr eder. Ya'nî çevresine doğru dahi devri vardır. Zâhirde tesbîhin devri gibi, ya'nî müsebbih tesbîhin imamesinin solundan başlayıp, sağında tamâm ettiği gibi, 'arş-ı a'zam dahi burucunda

²³² Müminûn, 40/16. "Bugün hükümrânlık kimindir? Elbette tek ve mutlak hükümrân olan Allah'ındır!"

olan ahkâmın ve eşkâlin ve esrâr-ı hakâyıkın ve umûr-ı âsârînin ve mahv-i isbâtının izhârı ve icâdı ve icrâsı devrine ibtidâi sol i'tibâr olunan mîzan-ı burûcdan başlayıp, sağ i'tibâr olunan kangı burûca müntehî olursa edvâr-ı |55b|'arşıyye anınla tamâm olup asl küll olan 'arş-ı a'zamın kendisinde kim olurlar ve güneşin mağribden doğması kelâmı dahi, bu tahkîkten anlanır. Nitekim, burûcun ve burûcda olan ahkâmlarını, eşkallerini ve hakâyıkların, mecmû'ının, evvel zuhurları 'arşı a'zamdan idi. Âhir anda kim olurlar.²³³ يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ كَطَيِّ السِّجْلِ لِلْكِتَابِ كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعَدَّا عَلَيْنا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ.

âyet-i kerîmesiyle tasrih olunmuştur. Ve dahi a'rş-ı a'zamda olan burcun devirleri ibtidâ-i insân ile hurûf-ı teheccîden bâ ile vâki'olup intihâ nesebisi dahi, altında iki noktalı yâye müntehî olup, mecmu'-ı mertebe-i ehadiyyete dâl olan hurûf-ı teheccîye ve icâd-ı 'âleme ibtidâ-i mutlak olan, elifde kim oldukları i'tibârine göre edvâr-ı 'arşıyyenin çevresine devirlerinin tamâmı demesi dahî intihâ-i mutlak olan elif ile yirmi sekiz olması, vücûd-ı insân da olan insân-ı rûhânînin ve insân-ı cismânînin mütezammın oldukları yirmi |56a| sekiz latîfeye mutâbık oldu.

SOHBET-İ TAHKİK-İ KEVNÜ'S-SÛFÎ İBN-İ VAKT

Ammâ edvâr-ı 'arşıyyenin ve istidâre-i ezmânın sene hisâbı üzere, imtidâdından burûcu devirlerinin, bireri tamâm olup ol birlerine intikâlâtından ve sâ'atin kıyâmından ya'nî kıyâmetin kopmasından ve deccâl-i âfâkının hurûcundan ve dâbbetü'l-arzın zuhûrundan ve Ye'cûc ve Me'cûcün çıkmasından bahis etmenin sûfiye mezâkı olmadığından, beyânı ve tahrîri olunmadı. Zîra sûfî İbn-i vaktdir. İbn-i vakt demek, geçmiş ve geleceği uzağı ve yakını düşünmez ve kendi cem'iyetinden gayrıya fikrini sarf etmez demektir. Bu tahkîke göre Deccâlî ve Mehdîyi ve 'Îsâ'yı ve Dâbbetü'l-arzı ve günün mağribten doğmasını ve duhân-ı mübînî ve zelzele-i 'azîmeyi ve güneş ile kamerin cem'i ve kıyâmetin kopmasını ve nefha-i sûr-ı İsrâîlî ve haşr u neşri ve mîzânı sırâtı ve cehîmi ve cenneti ve a'râfı ve ru'yet-i cemâli dini'l-kemâli su'âli ve cevâbı |56b|muhasabesiyle bile mecmû'ı yanında mevcuddur. Eğer â'rif ise de nefsinde bulur ve hâzır olur. Eğer gâfil ise de muhasebenin kendiye ziyandan ve hasret ve nedametten gayrı netîcesi olmaz. Bunları âfâkda bilinmek nedir. Her birini

²³³ Enbiyâ, 21/104. "O dehşet günü gökleri yazılı kâğıt tomarlarını dürer gibi düreriz. Yaratmaya başlamadan önceki hale döndürürüz. Sözümüz sözdür; biz bunu mutlaka yaparız."

enfüsde bulup alacağını alıp tutacağını tutup terk edeceğini edip geçeceğini geçmedikde sonra yalnız bilmek dahi fâidesi yoktur.

SOHBET-İ TAHKİK-İ DECCÂL-İ ENFÜSÎ DER BEYÂN-I MEHDÎ VE ÎSÂ-YI ENFÜSÎ

Meselâ deccâl-i enfüsî dervîş-i sâdika göre kendi nefsinin mekrlerinden ibâretidir. Meselâ şeri'at-ı garrânın i'tikâdiyyei ve 'ameliyye olan mesâ'ilinin her birilerinin hakîkati mutâbakatın bilmeyip, her birine bir te'vîl zu'm edip, eğer ol mesâ'il-i dîniyye ve i'tikâdiyye ferâiz ve vâcibâtın o emrinden ise, te'vîl anı terki ve istihlâlâ mâ'il olmakdır. Ve eğer ol mesâ'il-i dîniyye ve i'tikâdiyye, ferâiz ve vâcibâtın, menhiyyâtından ve münkîrâtından ise |57a|anı nefsinin hevâsına uygun te'vîl ile haline zâhib olup, işlemede muşîr olmakdır. Fi'lî ile mürtekeb-i kebîre olduğundan mâ-'ada istihlâlî bile kâfir olduğundan şüphe yoktur. Kezâlik o emir terki dahi istihlâlî bile küfürdür. Bu tahkîkin müştebîhi bile kâfirdir. Zîra hilâf-ı nass-ı kerîmdir. Tasrih-i nusûsu 'özürsüz te'vîl eylemek bile küfürdür. Sâlike bu meşrebden ziyâde şerli deccâl olmaz. Zîra sâhibinî küfre ulaştırıcı bu meşreb, cümle meşreblerin eşîri ve hınzırıdır. Bu meşrebde iken mürîd ölürse, ebedî kâfirler ile bile nâr-ı cehîmde ve derk-i esfelde mu'azzeb ve muhalled kalmasında, iştibâhi etmesin ne'ûzu billâh. Bu meşrebde olanlara vasiyyetim o oldur ki, bu meşrep deccâlî enfüsî olduğun şüphesiz bilip, hakkı kabul edip, te'vîl-i zu'm-ı bâtıldan geçip, terk ettiği o emrin 'ameline sâ'î olup, irtikâp ettiği menâhiden, birden geçse, buna mehdî-yi enfüsî derler. Zîra şerî'atle hakîkat ehl-i tahkîk katında ikisi |57b|birdir. Birisi sûretidir, birisi ma'nâdır. Onu ayrı gören kimi gabâvetindendir, kimi şekâvetindendir, kimi cehaletindendir ve kimi tea'nnud ve i'nâdındandır. Bunların cümlesî sâhibine zararlı meşreblerdir. Bir sâ'at mukaddem sâlik-i Hakka göre bu misilli meşreblerden geçmek, üzerine farz-ı 'ayndır. Eğer geçerse nefsinin meşreb-i mehdîsi yetişip ve 'Îsâ-yı rûhâniyyesiyle cem' olup, meşrebi deccâlî enfüsîsini katl etmiş olur. ²³⁴ "ذَلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ" sırrına mâ sadaka olur.

SOHBET-İ TAHKİK-İ DÂBBETÜ'L-ARZ-I ENFÜSÎ BEYÂNINDADIR

Ve dahi sâlik nefesine göre, dâbbetü'l-arz-ı 'akl-ı me'âddan 'ibâretidir. 'Akl-ı kâmil dedikleri 'akl-ı meâddır. Zîrâ 'akl-ı meâdü, husûn ile kubhu celâli ile cemâli, tayyibi ile habîsi mû- be- mû fârik u mümeyyizdir. 'Adâlet dahi budur. Zîrâ 'akl-ı meâd

²³⁴ "İşte bu, Allah'ın hidayetidir; O, bununla dilediğini doğru yola ulaştırır."

sâhibi olan zât-ı şerîfi, her şeyi şer'an ve 'aklen ve hakikaten oldukları |58a|mahalde isti'mâl eder. Meselâ o emr-i şer'iyyenin vaz'ı 'abdi 'âkil-i mükellefîn, anı vaktine muvâfık işlemesi idi. Her vakti geldikçe ânı işler. Kezâlik münkerât-ı şer'iyyenin nehyinin vaz'ı 'abd-i 'âkil-i mükellefe göre o her zaman menhiyyâtı terk idi. Sâlik-i Hak dahî onları her zaman terk eder. Bu ise 'ayn-ı kemâldir. Fi'l ile terki cem' etmiş olur. Zîrâ celâl ile cemâli fark etmeyen fi'l ile terki cem' edemez. Fi'l ile terk-i cem' etmeyen cem'ü'l- cem'e nâ'il olamaz. Zîrâ cem'ü'l-cem' demek, Cenâb-ı Hakk'ın sıfât-ı subûtiyyesine ve sıfât-ı selbiyyesine birden mazhar olmaktır. Öyle olduğu takdirce efâ'l-i subûtiyye olan o emri fi'l ile isbât edip, efâ'l-i selbiyye olan menâhiyyeyi terk ile câmi'u'l-isbâtı ve's-selb olup, mazhar-ı sıfât-ı subûtiyye-i ilâhiyye ve mazhar-ı sıfât-ı selbiyye-i ilâhiyye olmakla mazhar-ı zât-ı kemâliyyeye dahî nâil olmak kâbil olur. Bu rütbenin adına cem'i ehadiyyet derler. Cem'ü'l-cem'den sonra|58b|dır. Cem'ü'l-cem' ise sıfât-ı subûtiyye-i ilâhiyye ve sıfât-ı selbiyye-i ilâhiyyeyi bahsi'l-mazhâriyye-yi cem'iden i'bârettir. Bu ise mutlak-ı cem'den ya'nî cem'-i sarfdan sonradır. Cem'-i sarf ise o emr-i efâ'liyyeyi işleyip, menâhi-yi selbiyyeyi terk etmekden i'bârettir. Bu ise fark ve temyizden sonradır. Zîrâ fark u temyizden sonra dediklerimiz, tayyibi tayyip bulup işleyip ve habîsi habîs bulup terk etmektir. Ol sebepten buyurdular ki, farkı olmayanın cem'i olmaz. Cemî olmayan, cem'ü'l-cem'e ulaşmaz. Cem'ü'l-cem'e ulaşmayan, cem'-i'-ehadiyyete nâil olamaz. Cem'-i ehadiyyetsiz, Cenâb-ı hüviyyete ittisâli nice kâbildir. İnsâf ile fehmi oluna. Vallahu veliyyü't-tevfik.

SOHBET-İ TAHKİK-İ ZELZELE-İ 'AZÎME-İ ENFÜSİYYE VE YE'CÛC Ü ME'CÛC-İ ENFÛSÎ

Ammâ zelzele-i 'azîme sâlik-i Hakk'a göre ve dahi Ye'cûc ve Me'cûc teşviş-i hâtıradan ve vesveseden ve vesvese-i kalbden 'ibârettir. |59a| Bunların ikisi de fâsid ve müfsid şeylerdir. Sâlikin vücudunu harâb edip, 'aklına cünûna tahvîl eder. Ne'ûzu billâhi teâ'lâ bu iki müfidlerden, sâlik de zuhûruna bâ'is birkaç 'illete mebnîdir. Ba'zı sâlik harâret-i esmâdan zuhûr eyler. Meselâ şeyhinin ta'yîn buyurduğu 'adede ri'âyet etmez. Çok ziyâde okur. Hazmedemez yâhût âdâba ri'âyet etmez. Meselâ abdestli iki rek'at şükr-i vüdû' niyetle namaz kılp, kıbleye müteveccih olup, te'ennî ile okumak idi. Öyle etmez, abdestsiz okur, 'acele ile sür'atile okur, ta'zîm-i murâd eylemez, cezbe

yerine cünûn getirir. Ve teşviş-i hâtıra ve vesvese hâsıl eder. Def'ine serkeşlikten dahi mecâli olmaz, öyle fâsid helâk olur gider.

SOHBET-İ TAHKİK-İ DUHÂN-I MÜBÎN-İ ENFÜSÎ

Ve dahi duhân-ı mübîn, sâlik-i Hakk'a göre kalbinin kapanıklığından i'bâretidir. Bir yaramaz fi'li [59b] irtikâbı sebebiyle ve bir münâfık kimse ile görüşme hasebiyle, eğer gaflet ile nice evkâtı geçer ise, hızlânına bâ'is olup, Hakk Te'âlâ'nın sıfât-ı celâliyyesine vâsıl-ı ka'r-ı cehîm olmakla, hırmân-ı rü'yet olur. Sâlik-i Hakk'a elzem olan evvel tedârik edip, lezzet-i zevk-i, visâl-i tahsîline, bin cân ile mübâderet eyleye.

SOHBET-İ TAHKİK-İ TULÛ'U'Ş-ŞEMS-İ MAĞRİB-İ ENFÜSÎ

Ve dahî sâlik-i Hakk'a göre güneşin mağribden doğması, vücûd-ı insanın rûhâniyyesinin, evvel ben dediği budur, onun 'ale'l-gafleti, insân-ı cismânî olan bedenden gurûb edip habersiz 'âlem-i âhiretde bulunmasından 'ibârettir. Sâlik-i Hakk, eğer tedârikli değil ise, nedametinden gayrı bir şey müntec olmaz. Zîrâ cisimle bir dahi bu 'âleme gelmek kâbil değildir. Tedâriki nice olur. Eğer, küfre mü'eddî i'tikâd ve "اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ حُبَّكَ وَ حُبَّ مَنْ يُحِبُّكَ وَ حُبَّ عَمَلٍ يُقَرِّبُنِي إِلَيْكَ حُبِّكَ, اللَّهُمَّ اخْتِمْْنَا بِاْخَيْرِ وَ السَّعَادَةِ آمِينَ يَا مُعْطِ السَّعَادَةِ"²³⁵ amel ile giderse ona hiç [60a] 'ilaç olmaz. Neû'zu billâhi Teâ'lâ

SOHBET-İ TAHKİK-İ ÂYET-İ FÂTİHA-İ ZÂHİRİYYE VE BÂTİNİYYE Bİ-LETÂİFİ'L-İNSÂN

Bu dahi mâ'lûmun olsun ki "وَلِلْفُرْقَانِ ظَاهِرٌ وَبَاطِنٌ سَبْعَةُ الْبُطْنِ إِلَى سَبْعِينَ بَطْنًا" hadîs-i şerîfin mantûkî üzere Fâtihâ-i şerîfe dahî ikidir. Biri, Fâtihâ-i zâhiriyye ve biri Fatihâ-i bâtınıyyedir.²³⁶ "لَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي" fehvâsı üzere, iki yedi âyet Fâtihâ-i zâhiriyye için, iki yedi âyet Fâtihâ-i bâtınıyye için verildi. Vücûd-ı insânda olan insân-ı cismânînin ve insân-ı rûhânînin mutedammin oldukları iki yedi latîfeye mutâbık oldu. Kezâlik Fâtihâ-i şerîfenin iki kerre nüzûlüne dahi hikmet budur. Ya'nî evvelki nüzûlü Peygamberimizin vücûd-ı şerîflerinde olan insân-ı rûhâniye [60b] işâretidir. İkinci nüzûli Peygambere Hüdâ sallallâhu 'aleyhi ve sellem hazretlerinin vücûd-ı şerîflerinin mutezammin olduğu, insân-ı cismâniye işâretidir.

²³⁵ "Allah'ım! Senden Seni sevmeyi, Seni sevenleri sevmeyi ve Senin sevgine ulaştıran ameli yapmayı isterim."

²³⁶ Hicr, 15/87. "Kuşkusuz sana tekrar tekrar okunandan (âyetlerden) yedisini verdik."

SOHBET-İ TAHKİK-İ KEVNÜ'S-SIFÂTI'S-SUBÛTIYYE VE'S-SELBİYYE MENBÂ'-İ MÂ-ZÜKİR

Bunun tahkiki oldur ki Cenâb-ı Hakk Te'âlâ için şer'an ve 'aklen hakikaten bilmesi cümlelerin üzerine farz-ı 'ayn olan sıfât-ı subûtiyye ve sıfât-ı selbiyye, mecmû'ı dört yedi olmak üzere, yirmi sekiz sıfâtdır. İki yedisi sıfât-ı subûtiyyedir ve sıfât-ı-selbiyyedir. Sıfâtü's-subûtiyye olan iki yedinin evvelkisi "Hayat, 'İlm, Semî', Basar, İrâdet, Kudret, Kelâmdır. İkinci yedisi, "Hayy, 'İlim, Basîr, Mürîd Kâdir, Mütakallimdir." Kezâlik, sıfât-ı selbiyye olan iki yediden evvelki yedi sıfât-ı selbiyye: Memât, Cehil, Şumm, 'Umyi, Hayret, 'Aciz, Sükûnetdir. İkinci yedi sıfât-ı selbiyye: Lâ- Meyyit, Lâ -Câhil, Lâ- Eşamm, Lâ- A'mâ, Lâ -Mütehayyir, Lâ -'Âcîz, [61a]Lâ-Sâkitdir. Çünkü Hakk Te'âlâ'nın bu dört yedi sıfatla, subûten ve selben ittisâfen bildin ve bu sıfatların her birileri birer mertebe-i i'tibâr olup, yirmi sekiz mertebe olduğun, gerçekten anladın ise, Hak Te'âlâ için bu sıfatlar ile ittisâfî i'tibârıyla yirmi sekiz mertebe i'tibâr olup, ismine "beyne's-sûfiyyin ve beyne'l-muhakkakîn-i merâtib-i ilâhiyye" diye ad verildiğini, tahkikan bilmiş oldu.

SOHBET-İ TAHKİK-İ MERÂTİBÜ'L-KELÂMİYYE Bİ-İ'TİBÂRİ'L-MÜTEKELLİM

Ve dahi sıfât-ı subûtiyyeden kelâm-i mütakallimin sıfât-ı subûtiyyesi olup, mütakallim ile kelâm arasında ekmeliyyete delâlet eden müsâvâtı şart olup, mütakallimde ise bi i'tibârî's-sıfâtı yirmi sekiz mertebe i'tibâr olup, ismine ehli't-[61b]tahkik katında, "merâtib-i kelâmiyye" diye ad verildi. Ve evvel merâtib-i kelâmiyyeye 'alâmâtı olmak üzere, ebced tertibince yirmi sekiz hurûf-i teheccî ta'yin oldu. Kezâlik esmâullâh-ı 'izâm ile hurûf beyninde dâliyyet ve medlûliyyet i'tibârıyla münâsib tamâm olmakla, ebced tertibi üzere mertebe olan yirmi sekiz hurûfdan her bir harfe, esmâ'ü'l-hüsnâdan birer ismi's-şerîf i'tâ olundu ya'nî.

1207 "تَامَتْ الْكِتَابُ بِعَوْنِ اللَّهِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ غَفَرَ اللَّهُ لَهُ وَلِوَالِدَيْهِ وَالْجَمِيعِ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ"

fî sene-i bin iki yüz yedi senesinde mennâ hû mâh-i Zilkâde'nin yirminci günü.

Sâkin fî Kütüphâne-i Hacı Selim Ağa Rahmetullâh-ı aleyh ve rahmeten vâsiaten.

SONUÇ

Tasavvuf tarihi, araştırmacılar tarafından tarandıkça zamanla yeni bilgiler önümüze çıkmaktadır. Aynı topraklarda yaşadığımız sûfiler, yazma eserlerin gün yüzüne çıkmasıyla birlikte kendi dönemlerini aydınlattıkları gibi bizleri de aydınlatmaktadırlar. Tezimizin odak noktası Müstakîm Mustafa Niyâzî de Osmanlılar zamanında Anadolu’da yaşamış bir sûfidir. Bundan dolayı çalışmamızda Müstakîm Mustafa Niyâzî’nin yaşadığı dönem, hayatı ve *Sohbetü’l-Gâye* isimli eseri incelenmiştir. Ulaşılan neticeleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Müstakîm Mustafa Niyâzî Osmanlı’nın gerileme ya da bazı âlimlerin kabuk değiştirme olarak adlandırdıkları bir dönemde yaşamıştır. XII./XVIII. yüzyılda Osmanlı’da III. Ahmed’in “Lâle Devri”ni başlatmasıyla Batı içerikli yenilikler imparatorluğa yansıtılmaya başlanmıştır. Bu yeniliklerin en yoğun olduğu alan ise askerî alanda olmuştur. Yeniliğe ayak uyduran sanatçılar olduğu gibi itiraz edenlerde olmuş ve “Lâle Devri” Patrona Halil İsyanı ile sona ermiştir. Tasavvuf ise bu dönemde ehl-i sünneti savunan, diğer dönemlere nazaran daha sakin bir dönem geçirmiştir. Halvetîlik, Mevlevîlik, Bayramîlik gibi birçok tarikat Anadolu’da gerek halkın, gerekse padişahların kalplerine dokunmuştur. Nakşibendîlik de hiç şüphesiz bu tarikatlardan biridir.

Muhammed Bahâuddin Nakşibendî tarafından kurulan tarikat, hâfî zikri 11 esas öğretileri gibi özellikleri ile farklılık arz etmiştir. Anadolu’ya ilk getiren sûfî ise Simavlı Molla İlâhî olmuştur. Zaman ilerledikçe Nakşibendîlik kollara ayrılmış olup, Anadolu’da etkin olan bir kolu da Kâsânîye kolu olmuştur.

Ahmed el-Kâsânî tarafında Semerkand ve Buhara çevrelerinde yayılan Kâsânîye Anadolu’da da etkin olmuştur. Bu müntesiplerden biri ise Müstakîm Mustafa Niyâzî olmuştur.

Hakkında çok az mâlûmat edinebildiğimiz Müstakîm Mustafa Niyâzî Bursalı Mehmet Tahir’e göre Konya’nın Ereğli ilçesinde dünyaya gelmiştir. Vefat yılı ise 1185/1771 olarak bilinmektedir. Kendisi “*Sohbetü’l-Gâye*”, “*Sülûkü’l-Kavîm* ve “*Sırâtı’l-Müstakîm*” ve “*Mûcibü’l-Îkân*” isimli üç eser sahibidir.

Üzerinde çalıştığımız “*Sohbetü’l-Gâye*” ise içinde çok değerli bilgiler barındıran bir risâle hüviyetini taşımaktadır.

Eserde Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin sayılar üzerinden ilerlediğini görmekteyiz. Ona göre âlemin ve insanın yaratılması, Allah'ın selbî ve sûbûtî sıfatları gibi birçok konu “28” sayısında buluşmaktadır.

İnsanın vücudunda iki yedi cismânî, iki yedi nûrânî toplam 28 letâif bulunur. Güneşin, ayın, burçların, feleğin, zamanın oluşması da yine bize “28” sayısını verir. Biz buradan anlarızki insan vücudunda âlemi barındırır. Aslında insan ve alem birbirine mutâbık ve muvafıktır. Şairin “kendini gör ki âlem görünsün” dediğini Müstakîm Mustafa Niyâzî bize sayılar üzerinden ispat etmiştir.

Müstakîm Mustafa Niyâzî'ye göre Kur'an üçe ayrılmaktadır. Birincisi Kur'an-ı Azîm'dir. Bu Hz. Muhammed (s.a.v)'in kalbinden ibaret olup, yalnızca hakîkatini o bilmektedir. Bu diğer Kur'an çeşitlerinin mazharıdır. Bir diğer Kur'an çeşidi ise Kur'an-ı Kerîm'dir. “*Ona ancak temizler dokunur*” (Vakıa 56/79) âyet-i kerîmesi ile bu nev Kur'an'a işâret edilmiştir. Bu Kur'an enbiyâların ve evliyâların kalplerinden ibaret olup, hikmetini yalnızca belirli kişiler anlayabilir. Kur'an-ı Mecîd ise müttakî ve sâlih kulların kalplerinden ibaret olan Levh-i Mahfûz da kayıtlı 7 Kur'an'dan iki kapak arasında olan yalnızca bir tanesidir.

Rüya âlemi Müstakîm Mustafa Niyâzî'ye göre üçe ayrılır. Bunlardan biri sâdık rüyalar. Bu rüyalar haber verici rüyalardandır. Fetih suresi 27.âyetinde Hz. Muhammed'e bildirilen gibi. Bu rüyalar yorumlanabilir. Bir diğeri te'vile ihtiyaç duyulmayan rüyalar. Örneğin Hz. İbrahim'in rüyasında oğlu Hz. İsmail'i kurban ettiğini görmesi üzerine oğlu Hz. İsmail'i kurban etmeye götürmesi gibi. Ahlam rüyalar ise insanın nefsinden, şeytandan kaynaklanan rüyalar.

Bir diğer ele alınan konu ise kıyâmet. Müstakîm Mustafa Niyâzî “*Ölen kişinin kıyâmeti kopmuştur*” hadisinden hareketle kıyâmeti insan bazında ele alır. Ona göre Deccâl, Dâbbetü'l-Arz, Duhân-ı Mübîn, Ye'cûc ve Mecûc, Güneşin batıdan doğması hadiseleri insanın nefsinde gerçekleşir, kişi ölmeden bu nefis kıyâmetinden kurtulabilirse zâhiri dünyada gerçekleşen kıyâmet alâmetleri zuhûr ettiği vakit kendini kurtarmış olacaktır bu da kul için yeterlidir. Nitekim bizim en büyük düşmanımız nefsimizdir, nefsinin eline alan için vukû bulacak olan kıyâmet alâmetleri ancak kula “Lütfunda hoş, kahrında hoş” dedirtir.

KAYNAKÇA

Akbaş, Volkan. "**Tefsîru Cüz'i Amme**" Eseri Ekseninde Muhammed Abduh'un **Kur'an'ı Yorumlama Yöntemi**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2015.

Algar, Hamid. "*Nakşibendiyye*", **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 32, 2006, ss.335-342.

Algün, Ömer Faruk. "*Bursalı Mehmet Tahir*" **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt:6, 1992, ss.452-461.

Altıntaş, Hayrânî. **Tasavvuf Tarihi**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1991.

Arvâsî, S. Ahmet. **İlm-i Hâl**, İstanbul, Burak Yayınevi, 1983.

Askalânî, İbn Hacer. **Metâlibü'l-Âliye fî Zevâidi'l-Mesânidi's-Semâniye**, Çev. Hüseyin Kara, İstanbul: Ocak Yayıncılık, 2006.

Ateş, Elife. **Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Sülûkü'l-Kavîm ve's-Sırâtü'l-Müstakîm'i (Transkripsiyonlu Metin ve İnceleme)**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.

Bîcân, Ahmed. **Envâru'l-Âşîkîn**, İstanbul, Kervan Kitapçılık, trs.

Bilmen, Ömer Nasûhi. **Büyük İslam İlmihâli**, İstanbul: Yolcu Yayınevi, 2013.

Bilmen, Ömer Nasûhi. **Kur'an'ı Kerîm'in Türkçe Meâli ve Âlisî Tefsiri**. İstanbul, Bilmen Yayınevi, trs.

Buhârî, Ebî Abdillâh. **Sahîh-i Buhârî Tercümesi**, Çev. Hüseyin Kara, İstanbul, Ocak Yayıncılık, 1989.

Buhârî, Ebî Abdillâh. **Sahîhu'l-Buhârî**, Beyrut, Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîr, 1311.

Buhârî, Ebî Abdillâh. **Sahîhu'l-Buhârî**, Beyrut, Dâru Tavki'n-Necât, 1422.

- Bursevî, İsmail Hakkı. **Kitâbü'l-Hitâp**, İstanbul, Divan Matbaacılık, 1976.
- Cebecioğlu, Ethem. **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, İstanbul, Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- Cîlî, Abdülkerim. **El-Kehf ve'r-Rakîm fî Şerh-i Bismillahirrahmânirrahîm**, Çev. Abdülkadir Ayçiçek, İstanbul, Uluçınar Yayınları, 1978.
- Cîlî, Abdülkerîm. **İnsân-ı Kâmil**, Çev. Abdülkerim Ayçiçek, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1980.
- Coşar, Mevhibe. “*Alevî-Bektâşî Kültüründe Sayılara Yüklenen Terim Değeri*”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektâşî Velî Araştırma Dergisi**, Cilt: 19, Sayı: 60, 2011, ss. 113-128.
- Çetinkaya, Bayram Ali. “*İhvân-ı Safa Felsefesinde Sayıların Gizemi Üzerine Bir Çözüm Denemesi*”, **Felsefe Dünyası Dergisi**, Cilt:1 Sayı:37, 2003, ss. 87-121.
- Draz, Abdullah. **Initiation to The Quran**, London, I.B. Tauris Publishers, 2000.
- Ebu'l-Eşbâl, Zührî. **Sahîh-i Müslimü's-Şerh**, Mektebetü's-Şâmile. trs.
- el-Ferfur, Muhammed Abdüllatif (2022). “*Ömer Rıza Kehhâle*”, **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 25, ss.189-190.
- el-Kâdî, Abdülfettah. **Esbâb-ı Nüzûl**. Çev. Salih Akdemir, İstanbul, Fecr Yayınları, 2016.
- Erzurumlu, İbrahim Hakkı. **Mârifetnâme**, İstanbul, İpek Yayınevi, trs.
- et-Tabersî, Ebî Ali Fazl b. Hasan. **Mecmâu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an**, Tahran, Hacı Seyyid el-Mahmud Kitapçı, 1395.
- Frager, Robert. **Kalp, Nefs ve Ruh**, Çev. İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul, Sûfî Kitap, 2018.
- Freud, Sigmund. **Düşlerin Yorumu**, Çev. Emre Kapkın Ankara, Payel Yayınevi. trs

Günertürk, Tuğba. **Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Sohbetü'l-Gâye İsimli Eserinin İncelenmesi (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Günertürk, Tuğba. “*Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Sohbetü'l-Gâye İsimli Eserinde Sayı Sembolizmi*”, **Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature**, Cilt:9, Sayı:2, 2023, ss. 561-586.

Güneş, Kadir. **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, Mehtap Yayınları, 2014.

Güney, Hatice Betül. **Modern Psikolojinin ve İslam Düşünürlerinin Rüya Anlayışının Karşılaştırılması**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2019.

Harputî, Abdülatif. **Tenkîhu'l-İslâm fî Akâid-i Ehl-i İslâm**, Çev. İbrahim Özdemir ve Fikret Karaman, Erzurum, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Havva, Said. **El-Esas fî's-Sünne**, İstanbul, Aksa Yayınları, 1997.

İbn Haldun. **Mukaddime**, Çev. Halil Kendir, Ankara, Yeni Şafak Yayınları, 2004.

İbn Kesîr. **Hadislerle Kur'an-ı Kerîm Tefsiri**, Çev. Bekir Karlığa, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1983.

İbn Manzûr. **Lisânü'l-Arâb**, Beyrut, Dâru's-Sâdır.tr.

İbn Sînâ. **Arş Risâlesi**. Bursa, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları. 2004

İbn Teymiyye. **İbn Teymiyye Külliyyâtı**, İstanbul, Tevhid Yayınları, 1986

İbn Teymiyye. **Akıl-Nakil Çatışması**, İstanbul, Tevhid Yayınları. 1998

İbn Teymiyye. **El-Ubûdiyyet**, el-Mektebetü'l-İslâmi't-Tabâati ve'n-Neşri, 728.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. **Fütuhâtü'l-Mekkiyye**, Çev. Ekrem Demirli, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2007.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. **Tedbîrâtü'l-İlâhiye**, Çev. Mustafa Tahralı, İstanbul, İz Yayıncılık, 1992.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. **Te'vîlâtü'l-Kur'an**, Çev. Vahdettin İnce, İstanbul, Kitsen Yayınları, 2008.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. **Lübbü'l-Lüb ve Sırru's-Sır**, Çev. Necdet Ardiç, İrfan Sofrası Necet Ardiç Tasavvuf Serisi. trs.

İbnü'l-Arabî, Muhyiddin. **Şecertü'l-Kevn**, Çev. Vahdettin İnce, İstanbul, Kitsen Kitap, trs.

İbrahim, Mustafa, Hamid Abdülkadir, Ahmet Hasan Zeyyat ve Muhammed Ali Neccar. **Mu'cemu'l-Vasît**, İstanbul, Çağrı Yayınları, (1989).

İmam Gazâlî. **İhyâu Ulûmu'd-Dîn**, Çev. Ahmet Serdaroğlu, İstanbul, Bedir Yayınevi, 2015.

İmam Nevevî. **Riyâzü's-Sâlihîn**, Çev. Şerafettin Şenarslan ve Mustafa Kasadar, İstanbul, Ravza Yayınları, 1992.

İmam Rabbânî Ahmed Sirhindî. **Mektûbât-ı Rabbânî**, Çev. Abdülkadir Ayçiçek, İstanbul, Çile Yayınları, 1979.

İnalcık, Halil. **Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Kara, Mustafa. **Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul, Sır Yayıncılık, 2004.

Kara, Mustafa. **Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005.

Karadaş, Cafer. **İbnü'l-Arabî'nin İtikâdî Görüşleri**, İstanbul, Beyan Yayınları, 1997.

Karadut, Ahmet. **İmâm-ı A'zâm Hayatı ve Fıkıh-ı Ekber Şerhi**, Ankara, Akçağ Yayınları, 1998.

Kaya, Enes. **Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Mûcibü'l-Îkân ve Sülûkü'l-Kavîm Adlı Eserleri (İnceleme ve Metin)**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2022.

Kâşânî, Abdurrezzak. **Mûcemu Istilâhâtu's-Sûfiyye**, Kahire, Dâru'l-Fenâr, 1992.

Kâşânî, Abdurrezzak. **Te'vîlâtü'l-Kâşânî**, Çev. Ali Rıza Doksanyedi, Ankara, Kadioğlu Matbaası, 1987.

Kâşânî, Abdurrezzak. **Şerhu Menâzili's-Sâirîn**, Beyrut, Dâru el-Hawra, 2010.

Kehhâle, Ömer Rıza. **Mu'cemu'l-Müellifîn**, Beyrut, Terâcim-i Musannifi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1957.

Keklik, Nihat. **Muhyiddin İbnü'l-Arabî Hayatı ve Çevresi**, İstanbul, Çığır Yayınları, 1996.

Kelebâzî. **Doğuş Devrinde Tasavvuf**, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2019.

Keleş, Reyhan. “*Ahmed Yesevî'nin Hikmetlerinde Sayı Sembolizmi*”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 23, 2019, ss. 561-586.

Kılıç, Hulusi. “*Bağdatlı İsmail Paşa*”, **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 4, 1991, ss. 447-448.

Kılıç, Mahmud Erol. “*Muhyiddin İbnü'l-Arabî*”, **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 20, 1999, ss. 493-516.

Kılıç, Sadık. “*Sembolün Gücü ve İslam da Semboller*”, **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt: 49, Sayı: 13, 2013, ss. 7-20.

Konuk, Ahmed Avni. **Mesnevî-i Şerif Şerhi**, İzmir, Kitabevi Yayınları, 2008.

Konur, Himmet. **Tasavvuf Ahlâkı veya İlâhi Ahlâk ile İnsana Yolculuk**, İzmir, İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.

Larousse, Meydan. **Büyük Laorusse Sözlük ve Ansiklopedisi**. Çev. Safa Kılıçoğlu, İstanbul, Meydan Yayınevi, 1992.

M.Emecen, Feridun. “*Matruşka'nın Küçük Parçası: Nevşehirli Damat İbrahim Paşa Dönemi ve Lale Devri'Üzerine Bir Değerlendirme*”, **29 Mayıs Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları**, Cilt: 52, Sayı: 52, 2018, ss. 79-98.

Maden, Mustafa. **Gazâli'ye Göre Allah'ın Sıfatları**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2014.

Meçin, Mahmud. “*İhvân-ı Safa'da Bilgi, Bilim ve İlimlerin Sınıflandırılması*”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 16, Sayı: 1, 2003, ss. 427-458.

Mekkî, Ebû Tâlip. **El-Hidâyet İlâ Bülûği Nihâyet**, Birleşik Arap Emirlikleri, Câmiatü's-Şârika, 2008.

Mevlânâ. **Mesnevî Tercümesi**, Çev. Adnan Karaismailoğlu, Ankara, Akçağ Yayınları, 2012.

Mevlâna Celâleddîn er-Rûmî, **Mesnevî-i Mânevî**, Çev. Derya Örs ve Hicabi Kırlangıç, İstanbul, Türkiye Yazma Eser Kurumu Başkanlığı Yayınları, trs.

Muhammed Gazâlî. **Varlıkların Yaratılış Hikmetleri**, Çev. Hasan Akarsu ve Mürsel Sıradağ, İstanbul, Dede Korkut Yayınları, 1973.

Muhâsibî, Haris. **Risâletü'l-Müsterşidîn**, Çev. Hüseyin Nohut İstanbul, Nebevî Hayat Yayınları, 2019.

Muslu, Ramazan. **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2013.

Müslim. **Sahîh-i Müslim**, Lübnan, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1972.

Müslim, **Sahîh-i Müslim**, Çev. Osman Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul, Yunus Emre Yayınevi, trs.

Niyâzî, Müstakîm Mustafa, **Sohbetü'l-Gâye**. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu.

Niyâzî, Müstakîm Mustafa, **Mûcibü'l-Îkân**. Ankara Yazma Eserler Koleksiyonu.

Niyâzî, Müstakîm Mustafa, **Sûlûkü'l-Kavîm ve's-Sırâtî'l-Müstakîm**, Millî Kütüphane.

Ortaylı, İlber. **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Ankara, Cedir Neşriyat, 2010.

Oruçhan, Osman. **Hadis Dünyasında Yaratılış ve Başlangıç**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1994.

Paşa, Bağdatlı İsmâil. **Îzâhu'l-Meknûn Fî'z-Zeylî 'Alâ Keşfi'z-Zünûn**, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türasi'l-Arabî, trs.

Râzî, Fahreddin. **Esâsu't-Takdîs**, Kâhire, Mektebetü Külliyyâtî'l-Ezheriyyeti bi'l-Kâhire, 1986.

Râzî, Fahreddin. **Meâlimu Usûlî'd-Dîn**, Çev. Nâdim Mâcit, Erzurum, İhtar Yayıncılık, 1996.

Râzî, Fahreddin. **Nihâyetü'l-Ukul**, Sivas, 2013.

Schimmel, Annemarie. **Sayıların Gizemi**, Çev. Mustafa Küpüşoğlu İstanbul, Alfa Yayınevi, 2020.

Schimmel, Annemarie. **Halifenin Rüyalari**, Çev. Tuba Erkmen, İstanbul, Sûfi Kitap, 2023.

Semerkindî, Şemsüddîn. **İbnü'l-Âfak ve'l-Enfûs**, Çev. Yusuf Okşar ve İsmail Yürük, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020.

Şahinoğlu, M. Nazif. “*Abdülkerîm Cîlî*”, **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt: 1, 1988, ss. 250.

Şamil, Mehmet. “*İbn Arabî Düşüncesinde Ay ve Kâmil İnsan*”, **Türk Akademik Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 3, 2019, ss. 397-416.

Şuşud, Hasan Lutfî. **İslam Tasavvufunda Menâkıb-ı Evliyâ**, İstanbul, Doğan Kardeş Yayınları A.Ş. Basımevi, 1958.

Taberî, İbn Cerîr. **Tâberî Tefsiri**. Çev. Kerim Aytekin ve Hasan Karakaya, İstanbul, Hisar Yayınevi, 1996.

Taftazânî, Saduddîn. **Şerhu'l-Akâid**, İstanbul, Salâh Bilici Kitabevi, 1973.

Tahir, Bursalı Mehmet. **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul, Meral Yayınevi, trs.

Tirmîzî. **Sünen-i Tirmîzî**, İstanbul, Yunus Emre Yayınevi, trs.

Torebekkyzy, Lazzat. “*Türk Halk Kültüründe ve Edebiyatında Yedi Sayısı*”, **Çeşm-i Cihân: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 4, 2020, ss. 82-91.

Tosun, Necdet. **Orta Asya'da Tasavvuf**, Kazakistan, Ahmet Yesevî Üniversitesi Yayınları, 2012.

Tosun, Necdet. **Hâcegan Yolu**, İstanbul, Erkam Yayınevi, 2022.

Tosun, Necdet. “*Kâsânî, Ahmet*”, **Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları**, Cilt:24, 2001, ss.531-532.

Tuğlacı, Pars. **Okyanus Ansiklopedik Sözlük**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1985.

Ulaş, Meral. **Müstakîm Mustafa Niyâzî'nin Tasavvufî Anlayışı**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2003.

Ulupınar, Hamide. “*Şah Velîyullah Ayıntabî'nin Bîkrü'l-Vakt fî Mârifeti Sülûki İbni'l-Vakt ve Ebi'l-Vakt Adlı Risalesi ve Kalbin Makamları*”, **Social Sciences Studies Journal**, Cilt: 4, Sayı: 16, 2018, ss. 1304-1315.

Usta, Muhiddin. **Tasavvuf Eğitiminde Etvâr-ı Seb'a Metodu**, (Yayınlanmış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Uysal, Enver. “*İbn Sînâ Arş Risâlesi (Allah'ın Sıfatları Üzerine)*”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 9, 2000, Sayı: 9.

Yazır, Elmalılı Hamdi. **Hak Dini Kur'an Dili**, İstanbul, Huzur Yayınevi, 2005

Yesevî, Ahmet. **Dîvân-ı Hikmet**. Çev. Hayati Bice, Ankara, Ahmet Yesevî Üniversitesi Yayınları, 2016.

Yılmaz, Hasan Kamil. **Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul, Ensar Yayınevi, 2017.

Yörütken, Ayşe Berna. **Abdülkerîm Cîlî'nin Besmele-i Şerhi El-Kehf ve'r-Rakîm fî Şerhi Bismillâhirrahmânirrahîm**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2020.

Yücel, Abubekir S.. “*Bursalı Mehmet Tâhir'in Osmanlı Müellifleri Adlı Eserinde Geçen Sivaslı Müellifler*”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, 1996, ss. 247-257.

EK

الحمد لله الذي خلق سبع سموات طباقاً وجعل القمر
 فيهن نورا وجعل الشمس سراجاً والأرض مثلثة
 ينزل الامر بينهما والصلوة والسلام على سيدنا محمد
 الذي جعل الله روحانية وجوده سبع لطائف
 من المثاني مطابقتها سبع سموات العلاء وجعل
 جسمانية وجوده مثلثة موافقاً بها سبع الارضين
 الاذنا تبصر وذكري لا ولي لها **اما بعد** فاني اقف
 كتاباً لا ولي النهاية وسميته صحة الغاية الا لا يطالع
 على اسرارها واذواقها احداً من العالمين الا من له
 مرتبة العلاء بالعلم بالاتصال الى جناب الهوية حتى اليقين
 تفضل باجبي حتى ياتيك اليقين **صحة دريا تحقيق**
 ما في وجود الانسان الروحاني والجسماني من اللطائف
 السبع المثاني والعقول العشرة وهي الخواص الخمس الظاهرة
 كالقوة السامعة والباصرة والقوة الشماسة والقوة
 الذائقة والقوة اللمسة والخواص الخمس الباطنة
 كالقوة العاقلة والمفكرة والقوة الواهمة والتمثيلة
 والقوة الحافظة وكذا ما في وجود الانسان والجسماني

من

من النطقة السارية والسر العظيم تطبيقاً لها في
 فاتحة الكتاب من الايات السبع المثاني والاسماء
 العشرة ونقطه باء بسم الله الرحمن الرحيم والقرآن
 العظيم باشارت اين ايات كريمة ولقد اتيناك
 سبعة من المثاني والقرآن العظيم وشارت اين
 كلام المحققين قدس الله انفسهم انا القرآن
 والسبع المثاني وروح الروح لاروح الرواني حتى
 يحصل لك العلم بالانسان ما هو في الحقيقة وانت
 في الغاية لتعمل موافقاً بك من العلم والعرفات
 والاعمال الصالحة والمحبة الالهية بالعلوم والقوى
 حتى تصل الى كمالك والله الهادي الى صراط
 مستقيم **صحة ترجمه ما سبق**
 معلوم اوله كوجود انسان له روحاني وجسماني
 ونوراني وظلما في هريري ايجون لطائفه سبعون
 ايكش يدي لطيفه واردر يعنى انسان روحاني
 ايجون ايكى يدي لطيفه وانسان جسماني ايجون
 دخى ايكى يدي لطيفه واردر مجموعى يكرى سكن
 لطيفه ايدراون دردى انسان روحاني ايجون
 واون دردى انسان جسماني ايجون در تفصيل

